

DOI: 10.32089/WBH.PHW.2023.1(283).0007

ORCID: 0000-0002-1268-0432

PAWEŁ SZTAMA

Oddziałowe Biuro Badań Historycznych IPN w Lublinie
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Podpułkownik Józef Kratko w przedwojennym ruchu komunistycznym, wojsku i Komendzie Głównej Milicji Obywatelskiej (1914–1945)

ABSTRACT

The article discusses the first part of the life of Józef Kratko, who from the second half of the 1940s to the mid-1950s was one of the most important functionaries of the Ministry of Public Security. The text traces his path to the upper echelons of the repressive apparatus of the Polish People's Republic from his birth, through his activities in the Communist Party of Poland and his fate during World War II up to 1944, when he became an employee of the Citizens' Militia.

Wstęp

Organy bezpieczeństwa Polski Ludowej – szczególnie w pierwszym okresie ich istnienia – tworzyli ludzie całkowicie przypadkowi, którzy ani nie posiadali odpowiedniej wiedzy, ani nie mieli doświadczenia w specyficznej pracy tegoż aparatu. Problem ten dotyczył tak kadry kierowniczej Resortu/ Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego (dalej: RBP/MBP), jak i tzw. szeregowych pracowników tej instytucji. Tych pierwszych wyróżniała jednak długoletnia działalność komunistyczna. Staż partyjny, w opinii wyrażonej przez szefa bezpieki gen. dyw. Stanisława Radkiewicza w latach sześćdziesiątych XX w., miał być elementem zasadniczym, który decydował o tym, czy ktoś został przyjęty na stanowisko kierownicze do służby w aparacie represji, czy też nie.

Pogląd Radkiewicza był jednak tylko częściowo prawdziwy. Trzeba bowiem pamiętać, że spora grupa funkcjonariuszy RBP/MBP, którzy obejmowali kierownicze stanowiska w latach 1944–1945, służyła w różnych formacjach wojskowych, tworzonych i działających pod auspicjami ZSRS w różnych okresach II wojny światowej. Mam tutaj na myśli regularne jednostki Armii Czerwonej, najróżniejsze oddziały partyzantki sowieckiej, ale również Gwardii/Armii Ludowej (dalej: GL/AL) czy też tzw. Armii gen. Zygmunta Berlinga.

Do tego grona należał wieloletni, wysoki rangą funkcjonariusz MBP Józef Kratko (ur. 1914 – zm. 2004). Piastował stanowiska oficera politycznego w różnych regularnych i nieregularnych jednostkach wojskowych podporządkowanych komunistom. W 1946 r. rozpoczął natomiast służbę jako dyrektor Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego (dalej: WUBP) w Katowicach. Potem miał nawet objąć funkcję szefa wywiadu cywilnego MBP¹. W tej sprawie wydano odpowiedni rozkaz, który jednak dość szybko anulowano, a Kratko został dyrektorem jednego z najważniejszych w tamtym czasie bezpieczeniackich pionów, tj. Departamentu IV, który zajmował się tzw. ochroną gospodarki przed rzekomymi „dywersantami” i „sabotażystami”. Wreszcie w 1953 r. zaczął kierować Departamentem Kadr i Szkolenia MBP. Kariere w bezpieczeństwie zakończył ostatecznie w 1957 r.

W niniejszym artykule zamierzam skupić się na pierwszych 32 latach jego życia. Przed wszystkim chcę w nim pokazać, w jaki sposób z zafascynowanego muzyką młodego człowieka Kratko przemienił się w komunistycznego fanatyka. Jednocześnie pragnę nadmienić, że tekst niniejszy jest mocno rozszerzoną wersją biogramu, jaki został opublikowany w opracowaniu pt. *Leksykon bezpieki. Kadra kierownicza aparatu bezpieczeństwa 1944–1956*².

Zdaję sobie doskonale sprawę z tego, że tekst niniejszy jest opracowaniem przyczynkarskim. Aby w pełni móc ukazać biografię Józefa Kratki, należałoby oprzeć się na zdecydowanie większej ilości dokumentacji i różnego rodzaju źródłach, szczególnie tych zgromadzonych w Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej. Wówczas można by pokusić się o przeanalizowanie jego służby w organach bezpieczeństwa Polski Ludowej czy też działalności już po opuszczeniu aparatu represji.

Dzieciństwo i wczesna młodość

Józef Kratko, a w rzeczywistości Josif Kratko, przyszedł na świat 16 września 1914 r. w Pińsku, znajdującym się wówczas na obszarze

¹ Witold Bagiński, *Wywiad cywilny Polski Ludowej w latach 1945–1961*, t. 1 (Warszawa: Wyd. IPN, 2017), 87–89.

² Paweł Sztama, „Kratko Józef”, w *Leksykon bezpieki. Kadra kierownicza aparatu bezpieczeństwa 1944–1956*, red. Bagiński i Magdalena Dźwigał (Warszawa: Wyd. IPN, 2021), 546–564.

carskiej Rosji³. Jego rodzice – Azriel (Antoni) Kratko i Rossa (Rozalia) Bajla z d. Szkolnik byli z pochodzenia Żydami. Niestety wykorzystane w artykule źródła oraz literatura przedmiotu milczą na temat stopnia ich asymilacji czy też politycznego zaangażowania. Pewne informacje, które udało się ustalić, dotyczą przede wszystkim ich zawodowej działalności. Według rodzinnych przekazów matka zajmowała się prowadzeniem domu i wychowywaniem dzieci, Azriel natomiast pracował w jednej z pińskich garbarni⁴. Następnie, już po narodzinach Józefa, został stamtąd zwolniony i prawdopodobnie jeszcze przed 1920 r. przeniósł się wraz z całą rodziną do Zamościa, a później do Chełma Lubelskiego⁵. Tam zaczął trudnić się barwieniem różnego rodzaju tkanin, tzw. wałkarstwem⁶.

Trzeba w tym miejscu zaznaczyć, że Józef nie był jedynym dzieckiem Rossy i Azriela. Oprócz niego Kratkowie mieli jeszcze dwie córki – Chaję i Racę, a także trzech synów – Abrahama, Aleksandra i Zygmunta. Wszyscy wyżej wymienieni byli działaczami komunistycznymi, jednak polityczną karierę zrobił – oprócz Józefa – tylko Zygmunt, który był m.in. zastępcą kierownika Wydziału Zawodowego Komitetu Centralnego (dalej: KC) Polskiej Partii Robotniczej (dalej: PPR), a następnie sekretarzem Centralnej Rady Związków Zawodowych⁷.

Mieszkając w Chełmie, Józef Kratko rozpoczął naukę w ówczesnym Państwowym Gimnazjum im. Stefana Czarnieckiego⁸. W tamtym okresie bardzo mocno fascynował się muzyką. W jednym z życiorysów napisał: „Naukę gry na skrzypcach rozpocząłem u nauczyciela śpiewu [prawdopodobnie w gimnazjum – P. Sz.], a następnie przez szereg lat uczył mnie prof. Wilczyński – nauczyciel muzyki w seminarium nauczycielskim⁹. Będąc w starszych klasach dużo muzykowałem, grałem w miejscowej orkiestrze

³ Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Centralna Kartoteka Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (dalej: CK PZPR), sygn. 18.677, Kwestionariusz Józefa Kratki, b.m., 27 VIII 1944 r., 7.

⁴ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie (dalej: AIPN), Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w Warszawie 1956–1990 (dalej: MSW), sygn. 0193/6976, Ankieta specjalna Józefa Kratki, b.m., b.d., 5.

⁵ Teresa Monasterska, „Kratko Załman-Zygmunt”, w *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu komunistycznego*, red. Feliks Tych, t. 3 (Warszawa: Wyd. Muzeum Niepodległości, 1992), 427.

⁶ AAN, CK PZPR, sygn. 18.677, Życiorys Józefa Kratki, b.m., 1 XII 1953 r., 37.

⁷ Ibid., sygn. 4824, Notatka o miejscu pracy Zygmunta Kratki, b.m., b.d., 41.

⁸ Obecnie I Liceum Ogólnokształcące im. Stefana Czarnieckiego. Pomimo dwóch listów skierowanych do dyrektora I Liceum Ogólnokształcące im. Stefana Czarnieckiego, w których prosiłem o udostępnienie dokumentów uczniowskich Kratki, żadnej odpowiedzi nie otrzymałem.

⁹ Nie udało mi się ustalić, o które seminarium nauczycielskie chodziło. Podobnie rzecz ma się ze wspomnianym powyżej prof. Wilczyńskim.

symfonicznej i kierowałem uczniowską orkiestrą w gimnazjum¹⁰. Jak istotne było dla niego to hobby, niech świadczy fakt, że w 1933 r., bezpośrednio po uzyskaniu świadectwa dojrzałości, złożył podanie o przyjęcie na studia do Państwowego Konserwatorium Muzycznego w Warszawie¹¹, które zostało rozpatrzone pozytywnie.

Wracając jednak do czasów szkolnych bohatera niniejszego tekstu, należy pamiętać, że oprócz zamiłowań muzycznych posiadał on także jeszcze inną predylekcję. W tamtym okresie bardzo mocno zainteresował się ideologią komunistyczną. Według życiorysu, przygotowanego przez Kratkę pod koniec lat czterdziestych, ogromny wpływ na polityczne postrzeganie przez niego świata miało jego starsze rodzeństwo, które w latach dwudziestych i trzydziestych zaangażowało się w działalność młodzieżowych organizacji komunistycznych. Kratko wspominał: „Na wybór mojego życia i poglądów wpłynął starszy brat komunista i siostra starsza czł[onek] K[omunistycznego] Z[wiązku] M[łodzieży]”¹². Nie było w tym niczego nadzwyczajnego. Amerykański historyk i socjolog polskiego pochodzenia Jaff Schatz w swojej fundamentalnej pracy pt. *Pokolenie. Wzlot i upadek polskich Żydów komunistów* zauważył, że było wiele przyczyn, które pchały młodych Żydów do ruchu komunistycznego. Niemniej jednak kluczową rolę w omawianym tu aspekcie odgrywała aktywność bliskich im osób, choćby braci i siostr. Schatz napisał: „[Krewni, rodzeństwo, znajomi – P. Sz.] byli ich [młodych Żydów – P. Sz.] mistrzami, często kierując ideologicznym szkoleniem i nadzorując polityczną inicjatywę”¹³.

Podobnie było w przypadku Kratki, dla którego „mistrzem” okazał się m.in. starszy brat Zygmunt. Ten ostatni działał początkowo w syjonistycznej skautowskiej organizacji młodzieżowej *Ha-Szomer ha-Cair*. Następnie wraz z grupą kolegów dokonał w niej rozłamu i zorganizował koło samokształceniowe o niesprecyzowanym do końca zabarwieniu politycznym. Do młodzieżowego ruchu komunistycznego zbliżył się ostatecznie w połowie lat dwudziestych XX w.¹⁴ i pozostał mu wierny przez kolejnych kilkadziesiąt lat.

Ostatecznie Józef, za sprawą aktywności starszego rodzeństwa, postanowił wstąpić do chełmskiego Socjalistycznego Związku Młodzieży Szkolnej

¹⁰ Archiwum Zespołu Państwowych Szkół Muzycznych nr 4 im. Karola Szymanowskiego w Warszawie (dalej: AZPSM), Akta osobowe byłych pracowników szkoły, sygn. 9/601, Życiorys Józefa Kratki, b.m., 20 VI 1962 r., b.p.

¹¹ Obecnie warszawski Uniwersytet Muzyczny Fryderyka Chopina.

¹² AAN, CK PZPR, sygn. 18.677, Życiorys Józefa Kratki, Warszawa, 22 X 1949 r., 26.

¹³ Jaff Schatz, *Pokolenie. Wzlot i upadek polskich Żydów komunistów* (Warszawa: Wyd. Żydowskiego Instytutu Historycznego im. Emanuela Ringelbluma, 2020), 100.

¹⁴ AAN, CK PZPR, sygn. 4823, Życiorys Zygmunta Kratki, b.m, 2 VII 1944 r., 16–17.

(dalej: SZMS), przekształconego w 1932 r. w Rewolucyjny Związek Niezależnej Młodzieży Szkolnej¹⁵. Była to lewicowa samokształceniowa organizacja, działająca w szkołach gimnazjalnych, zawodowych i seminariach nauczycielskich, a jej nadrzędnym zadaniem była komunistyczna agitacja prowadzona wśród uczniów tychże placówek. Organizacja ta działała pod egidą Komunistycznego Związku Młodzieży Polski (dalej: KZMP)¹⁶, a w Chełmie pod protektoratem Komunistycznego Związku Młodzieży Zachodniej Ukrainy (dalej: KZMZU). Te ostatnie organizacje były natomiast młodzieżowymi przybudówkami – kolejno: Komunistycznej Partii Polski (dalej: KPP) i Komunistycznej Partii Zachodniej Ukrainy (dalej: KPZU).

Należy w tym miejscu podkreślić, że wyżej wymienione polityczne ugrupowania były w II Rzeczypospolitej nielegalne, gdyż zagrażały suwerenności i bezpieczeństwu państwa polskiego. Tym samym działacze KPP i KPZU, a także Komunistycznej Partii Zachodniej Białorusi byli zgodnie z istniejącym prawem zatrzymywani, osądzeni i dość często skazywani na kary więzienia. Ich „towarzyszy” z różnego rodzaju młodzieżówek taki los zazwyczaj nie spotykał, niemniej jednak byli np. relegowani ze szkół czy też uczelni.

Pomimo to Kratko bardzo mocno zaangażował się w działalność komunistyczną. Jak sam po latach opisywał, w wieku 14 lat miał zostać sekretarzem SZMS w chełmskim gimnazjum. Ponadto w 1931 r. został przyjęty w szereg KZMZU, gdzie doszedł do stanowiska sekretarza komitetu miejskiego tej organizacji¹⁷. Niestety literatura i źródła milczą na temat tego, jakie wówczas inicjatywy podejmował¹⁸.

Ostatecznie stanowiska sekretarza komitetu miejskiego KZMZU nie piastował zbyt długo, 2 maja 1933 r. zdobył bowiem świadectwo dojrzałości. Co ciekawe, ocenę bardzo dobrą uzyskał z religii, dobrą z „historii wraz z nauką o Polsce Współczesnej” i matematyki, a z „fizyki wraz [z] chemją” i przyrodoznawstwa zdobył ocenę dostateczną¹⁹. Następnie po uzyskaniu matury postanowił opuścić Chełm i złożyć podanie o przyjęcie na studia

¹⁵ Ibid., sygn. 18.677, Życiorys Józefa Kratki, b.m., 27 VIII 1944 r., 8.

¹⁶ Czesław Kozłowski, oprac., *Słownik organizacji młodzieżowych w Polsce 1918–1970* (Warszawa: Wyd. Iskry, 1971), 88.

¹⁷ AAN, Zbiór akt osobowych działaczy ruchu robotniczego (dalej: ZAODRR), sygn. 3150, Ankieta uczestnika walki o wyzwolenie narodowe i społeczne ludu polskiego w okresie do 1939 r. Józefa Kratki, Warszawa, 7 IX 1949 r., b.p.

¹⁸ Emil Horoch, *Komunistyczna Partia Polski w województwie lubelskim w latach 1918–1938* (Lublin: Wyd. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej), 1993; Paweł Kiernikowski, *Miasto Chełm w okresie międzywojennym (1918–1939)* (Chełm: Wyd. Stowarzyszenie Rocznic Chełmski, 2007).

¹⁹ Российский государственный архив социально-политической истории (Rosyjskie państwowe archiwum historii społecznej i politycznej, dalej: RGASPI), P. 496, On. 252, D. 8464, Świadectwo dojrzałości Józefa Kratki, Chełm, 22 VI 1933 r., b.p.

muzyczne we wspomnianym już Państwowym Konserwatorium Muzycznym w Warszawie.

Członek Komunistycznego Związku Młodzieży Polski i Komunistycznej Partii Polski

We wrześniu 1933 r. Kratko zdał egzamin wstępny na wybraną przez siebie uczelnię i od października tr. rozpoczął studia w klasie skrzypiec, na kursie średnim prof. Józefa Jastrzębskiego²⁰. Co więcej, w 1934 r. zaliczył pomyślnie pierwszą sesję egzaminacyjną, zdobywając zaliczenia z następujących przedmiotów: altówka dodatkowa, klasa orkiestry, skrzypce, *solfeggio* oraz zasady muzyki. Jak się jednak okazało, rok akademicki 1933/34 był jedynym, w trakcie którego bohater tego opracowania poświęcił się nauce, gdyż po jego zakończeniu został skreślony z listy studentów z powodu nieopłacenia czesnego²¹.

Co ważne, jeszcze jesienią 1933 r., praktycznie od razu po przyjeździe do Warszawy, Kratko nawiązał kontakt z KZMP. Tam poznał m.in. późniejszego prominentnego działacza PPR Aleksandra Kowalskiego ps. „Olek”²², a także Juliana Jakuba Kohna²³ (znanego bardziej pod nazwiskiem Julian Konar), który pod koniec II wojny światowej został wysokim rangą i stopniem służbowym funkcjonariuszem aparatu bezpieczeństwa Polski Ludowej. Z osobami tymi losy Kratki dość często się przecinały.

Warto w tym miejscu zaznaczyć, że stołeczny KZMP był najsilniejszym ośrodkiem młodzieży komunistycznej, jaki istniał na obszarze międzywojennej Polski²⁴. Mówią o tym statystyki przytoczone przez Mirosława Szumiłę w artykule pt. „Komunistyczny Związek Młodzieży w międzywojennej Warszawie”. Na przykład w 1934 r. 1,1 tys. członków KZMP działało w 10 warszawskich dzielnicach. Co więcej, dwa lata później szeregi tej organizacji miały liczyć już przeszło 2,5 tys. działaczy. Ponadto autor wspomnianego opracowania zauważył, że warszawski KZMP miał dość unikatowy skład narodowościowy. W styczniu 1926 r. w organizacji działało 39%

²⁰ Brak bliższych informacji.

²¹ List elektroniczny Joanny Bonder – pracownicy archiwum Uniwersytetu Muzycznego Fryderyka Chopina w Warszawie, Warszawa, 24 IV 2020 r., w zbiorach autora.

²² Aleksander Kowalski (ur. 14 IX 1908 – zm. 1 X 1951) – działacz komunistyczny, I sekretarz Komitetu Warszawskiego PPR, więzień stalinowski; Aleksander Kochoński, „Kowalski Aleksander”, w *Słownik biograficzny*, 3:355–357.

²³ Julian Konar (ur. 28 IX 1920 – zm. 11 XI 2008) – działacz komunistyczny, funkcjonariusz MBP; Bagiński, *Wywiad cywilny*, 38.

²⁴ Mirosław Szumiła, „Komunistyczny Związek Młodzieży w międzywojennej Warszawie”, w *Komuniści w międzywojennej Warszawie*, red. Elżbieta Kowalczyk (Warszawa: Wyd. IPN, 2014), 110.

Polaków i 61% Żydów. Pięć lat później w tej konkretnej komórce Żydów miało być już 70%, a w 1934 r. aż 80%²⁵.

Po przystąpieniu do KZMP Kratko kontynuował komunistyczną działalność. W latach 1933–1938, czyli do rozwiązania KPP z inspiracji Józefa Stalina, działał w kilku komitetach dzielnicowych: na Powiślu, Żoliborzu, ale również na Woli, Powązkach i Mokotowie. Zresztą w trzech ostatnich objął stanowisko sekretarza, a w 1936 r. włączono go do Komitetu Wojewódzkiego KZMP. Co więcej, jeszcze w 1935 r. został członkiem KPP²⁶ i tam zaczął posługiwać się pseudonimami: „Kola”, „Heniek”, „Józek”²⁷.

Z racji tego, że wywodził się ze środowiska młodzieżowego, jego partyjni przełożeni podjęli decyzję, że będzie prowadził działalność pośród ludzi młodych, określanych w komunistycznym żargonie jako tzw. średni aktyw²⁸. O tym, że praca agitacyjna wśród nastolatków była dla komunistów istotna i nie mogła pozostać bez nadzoru, niech świadczy fakt, że już na początku lat dwudziestych XX w. w Komitecie Wojewódzkim KPP w Warszawie zorganizowano Wydział Młodzieżowy. Ten zaś zajmował się organizowaniem i kontrolą istniejącego jeszcze wówczas Komunistycznego Związku Młodzieży²⁹.

Okres, w którym Kratko działał w warszawskich strukturach KZMP, był czasem wyjątkowej, partyjnej pracy. „Lekka kawaleria partii”, jak nazywał komunistyczną młodzieżówkę Roman Zambrowski³⁰, m.in. kolportowała różnego rodzaju propagandowe ulotki, a także ochraniała partyjne wiece, organizowane m.in. z okazji Święta Pracy, „rewolucji październikowej” czy też dnia „3 L” tj. rocznicy śmierci Róży Luksemburg³¹, Karła Liebknechta i Włodzimierza Lenina³².

²⁵ Ibid., 104.

²⁶ AAN, CK PZPR, sygn. 18.677, Ankieta Józefa Kratki dla aktywu partyjnego, b.d., 22 X 1949 r., 19.

²⁷ Ibid., 17.

²⁸ Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego (dalej: CAW-WBH), Kolekcja Teczek Akt Personalnych (dalej: TAP), 1483/70/178, Życiorys Józefa Kratki, Warszawa, 22 III 1955 r., 5.

²⁹ Kowalczyk, „Struktura Komitetu Warszawskiego KPRP/KPP”, w *Komuniści w międzywojennej*, 76.

³⁰ Roman Zambrowski (ur. 15 VII 1909 – zm. 19 VIII 1977) – działacz komunistyczny, oficer polityczny „ludowego” Wojska Polskiego, kierownik Wydziału/Biura Organizacyjnego Komitetu Centralnego PPR, członek Biura Organizacyjnego Komitetu Centralnego PZPR, członek Rady Państwa, członek Biura Politycznego PPR/PZPR; Szumiło, *Roman Zambrowski 1909–1977. Studium z dziejów elity komunistycznej w Polsce* (Warszawa: Wyd. IPN, 2014).

³¹ Róża Luksemburg (ur. 5 III 1871 – zm. 15 I 1919) – działaczka lewicowa i komunistyczna. Członkini m.in. Socjaldemokracji Królestwa Polskiego i Litwy, założycielka Komunistycznej Partii Niemiec; „Luksemburg Rozalia”, ipsb.pl, dostęp kwiecień 18, 2023, <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/rozalia-roza-luksemburg-1870-1919-teoretyk-socjalizmu-dzialacz#text>.

³² Szumiło, „Komunistyczny Związek”, 105.

To właśnie podczas jednego z takich wydarzeń, które prawdopodobnie miało miejsce w październiku 1935 r., „Kola” został aresztowany przez Policję Państwową (dalej: PP). Praktycznie od razu po zatrzymaniu przeprowadzono przeciwko niemu śledztwo i skazano na jeden rok pozbawienia wolności³³. Jak się jednak okazało, Kratko miał wówczas sporo szczęścia. Już w styczniu 1936 r. polski parlament uchwalił ustawę amnestyjną „dla upamiętnienia wprowadzenia w życie ustawy konstytucyjnej z 23 kwietnia 1935 r.”³⁴. Dzięki tej decyzji władz przyszedł oficer opuścić więzienie już na początku 1936 r. i wrócił do swojej nielegalnej działalności³⁵.

Ta zaś była po latach oceniana bardzo wysoko przez jego ówczesnych znajomych. Na przykład wieloletni szef szyfrantów aparatu bezpieczeństwa Polski Ludowej płk Antoni Boński pisał o Kratce w 1960 r.: „Kratko był ofiarnym i oddanym sprawie towarzyszem. Był on lubianym oraz cieszył się autorytetem towarzyszy”³⁶. W tym samym czasie jeszcze lepszą opinię wydał o nim wspomniany wcześniej Konar: „W organizacji oraz w więzieniu t[owarzysz] Kratko był wzorem ofiarnego i bojowego komunisty”³⁷.

Wspominane przez jego znajomych polityczne zaangażowanie musiało w kolejnych miesiącach być naprawdę spore, gdyż w lipcu 1937 r. ponownie został zatrzymany. W jednym z życiorysów napisał, że PP aresztowała go w związku ze sprawą „grupy młodzieży z Powązek”³⁸. W literaturze przedmiotu niestety takiego sformułowania nigdzie nie znalazłem. Niemniej Józef Ławnik w swojej książce pt. *Represje policyjne wobec ruchu robotniczego 1918–1939* napisał, że latem 1937 r. PP przeprowadziła wiele akcji wymierzonych w polskich komunistów działających w Warszawie. W lipcu tr. uderzono w grupkę KZMP, funkcjonującą w Szkole Wieczorowej przy ul. Dzielnej, zamknięto warszawskie biuro Międzynarodowej Organizacji Pomocy Rewolucjonistom, a także rozbito zebranie działaczy partyjnych przy ul. Leszno. Wszystkie te akcje zakończyły się aresztowaniami, podobnie jak kilka rewizji dokonanych w sierpniu 1937 r., tuż przed rozpoczęciem Międzynarodowego Dnia Młodzieży³⁹. Jest w mojej ocenie wielce prawdopodobne, że „Kola” wpadł w jednej z wyżej wymienionych akcji.

³³ AAN, CK PZPR, sygn. 18.677, Życiorys Józefa Kratki, Warszawa, 22 X 1949 r., 26.

³⁴ Ustawa z dnia 2 stycznia 1936 r. o amnestji (Dziennik Ustaw RP 1936, nr 1, poz. 1).

³⁵ AAN, CK PZPR, sygn. 18.677, Ankieta personalna Józefa Kratki, b.m., b.d., 33.

³⁶ AAN, ZAODRR, sygn. 3150, Oświadczenie Antoniego Bońskiego nt. Józefa Kratki, b.m., 1 VIII 1960 r., 6.

³⁷ Ibid., Oświadczenie Juliana Konara nt. Józefa Kratki, b.d., 2 VIII 1960 r., 7.

³⁸ Ibid., Życiorys Józefa Kratki, b.m., 7 IX 1949 r., 3.

³⁹ Józef Ławnik, *Represje policyjne wobec ruchu robotniczego 1918–1939* (Warszawa: Wyd. Książka i Wiedza, 1979), 236.

Po aresztowaniu Kratko został przewieziony do słynnego, aczkolwiek nieistniejącego już, aresztu dla więźniów politycznych i kryminalnych, czyli warszawskiego Aresztu Centralnego – „Centralniaka”⁴⁰, który znajdował się przy ul. Daniłowiczowskiej 7. Tym razem prowadzone przeciwko niemu śledztwo trwało kilkanaście miesięcy i „Kola” przebywał w więzieniu aż do marca 1939 r. Tam też poznał prawdopodobnie jednego z najważniejszych po 1945 r. działaczy komunistycznych Edwarda Ochaba⁴¹.

„Kola”, wspominając po latach okres spędzony w warszawskim więzieniu, pisał, że w czasie śledztwa zachowywał się „dobrze”⁴², czyli nie informował PP o wiadomej mu działalności innych komunistów. Podobnie zapamiętał tamte wydarzenia płk Zbigniew Paszkowski⁴³ – późniejszy szef Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego m.st. Warszawa, który w 1960 r. relacjonował: „w r[oku] 1936 zostałem uwięziony, poprzez zaangażowanych w ruchu członków rodziny i przyjaciół otrzymałem relacje o tow[arzyszu] Józku [Kratce – P.Sz.] podkreślające żarliwość i niezłomność rewolucyjną, która cechuje całe Jego życie”⁴⁴.

Ostatecznie w marcu 1939 r. Kratko stanął przed sądem, który skazał go na dwa lata pozbawienia wolności. Ze względu na to, że prawie tyle samo czasu odsiedział już w więzieniu, sąd w poczet kary wliczył mu ten okres i kazał wypuścić na wolność⁴⁵.

Rozwiązanie Komunistycznej Partii Polski i początek II wojny światowej

Po opuszczeniu „Centralniaka” „Kola” wrócił do zupełnie innej, politycznej rzeczywistości, oczywiście z jego punktu widzenia. Przede wszystkim trafił w całkowitą organizacyjną próżnię, która spowodowana była rozwiązaniem KPP. Po tym wydarzeniu wielu jego partyjnych towarzyszy zostało

⁴⁰ AAN, CK PZPR, sygn. 18.677, Życiorys Józefa Kratki, Warszawa, 22 X 1949 r., 27.

⁴¹ Edward Ochab (ur. 16 VIII 1906 – zm. 1 V 1989) – działacz komunistyczny, działacz ZPP, oficer polityczny „ludowego” Wojska Polskiego, członek Biura Politycznego Komitetu Centralnego PPR/PZPR, I sekretarz PZPR, przewodniczący Rady Państwa; Jerzy Eisler, *Siedmiu wspaniałych. Poczet pierwszy sekretarzy KC PZPR* (Warszawa: Wyd. Czarne i Czerwone, 2014), 113.

⁴² AAN, ZAODRR, sygn. 3150, Ankieta uczestnika walki o wyzwolenie narodowe i społeczne ludu polskiego w okresie do 1939 r. Józefa Kratko, b.m., 7 IX 1949 r., 3.

⁴³ Zbigniew Paszkowski (ur. 28 VII 1913 – zm. 22 III 1975) – działacz komunistyczny, żołnierz GL/AL, kierownik Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego dla m.st. Warszawy, dyrektor Departamentu III MBP; AIPN, MSW, sygn. 0194/1496, t. 1 i 2, Teczka personalna funkcjonariusza SB: Zbigniew Stanisław Paszkowski.

⁴⁴ AAN, ZAODRR, sygn. 3150, Oświadczenie Zbigniewa Paszkowski nt. Józefa Kratki, b.m., 25 VIII 1960 r., 8.

⁴⁵ AAN, CK PZPR, sygn. 18.677, Życiorys Józefa Kratki, b.m., 22 X 1949 r., 27.

wezwanym do Moskwy i zamordowanym przez Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych (ros. *Народный комиссариат внутренних дел*, dalej: NKWD) na rozkaz sowieckiego dyktatora. Inni siedzieli w więzieniu, a jeszcze inni nie za bardzo wiedzieli, co dalej ze sobą począć. Rozwiązanie KPP było dla nich decyzją niezrozumiałą. Pomimo to, w zdecydowanej większości przyjęli tę decyzję karnie i po prostu ją zaakceptowali⁴⁶.

Wydaje się, że do tej ostatniej grupy należał Kratko, który w tamtym czasie musiał zapracować na swoje utrzymanie. W okresie chełmskim zarabiał na życie, grając w orkiestrze, o czym była już mowa, a także udzielając korepetycji. Po przyjeździe do Warszawy pracował doraźnie. Między innymi był zatrudniony jako pomocnik murarza lub pracował w fabryce kapeluszy⁴⁷. W tym czasie miał zostać również członkiem Centralnego Związku Robotników Budowlanych w Polsce⁴⁸, a w zasadzie Centralnego Związku Robotników Przemysłu Budowlanego, Drzewnego, Ceramicznego i Pokrewnych Zawodów w Polsce⁴⁹.

Po wyjściu z więzienia Kratko znalazł pracę w Zakładach Przemysłowych „Podkowa”, która znajdowała się w podwarszawskim Legionowie⁵⁰. Firma ta zajmowała się początkowo produkcją podków dla koni, potem wytwarzała szkła optyczne, a w 1938 r. rozpoczęła produkcję motocykli „Podkowa 98”.

Do wybuchu II wojny światowej Kratko pracował tam jako wulkanizator. Gdy 1 września 1939 r. Niemcy napadli na Polskę, postanowił zaciągnąć się w szeregi Wojska Polskiego (dalej: WP): „Po wybuchu wojny zgłosiłem się jako ochotnik do stacjonującej obok fabryki jednostki Formacji Obrony Narodowej. Pełniłem funkcję łącznika motocyklowego d[owód]-cy kompanii [w stopniu szeregowego – P.Sz.]. W końcu września 1939 r. zostałem ranny na Pradze i wejście Niemców do Warszawy zastało mnie w szpitalu”⁵¹ – wspominał po latach. Niestety nie udało mi się ustalić, w jakiej dokładnie jednostce wówczas walczył, jeżeli w ogóle chwycił za broń. Jest niemal pewne, że nie był to któryś z batalionów obrony narodowej⁵². Ponadto nie

⁴⁶ Szumiło, *Roman Zambrowski*, 116–117.

⁴⁷ AAN, CK PZPR, sygn. 18.677, Życiorys Józefa Kratki, b.m., 1 XII 1953 r., 38.

⁴⁸ Ibid., Życiorys Józefa Kratki, Warszawa, 22 X 1949 r., 26.

⁴⁹ W 1934 r. na VI zjeździe Centralnego Związku Robotników Budowlanych w Polsce podjęto uchwałę o połączeniu ze Związkiem Robotników Przemysłu Drzewnego. W 1935 r. ogłoszono powstanie Centralnego Związku Robotników Przemysłu Budowlanego, Drzewnego, Ceramicznego i Pokrewnych Zawodów w Polsce. Liczył on wówczas ponad 7 tys. członków; Ludwik Hass et al., oprac., *Ruch zawodowy w Polsce. Zarys dziejów*, t. 2, 1918–1944, cz. 2, 1929–1944 (Warszawa: Wyd. Instytut Zawodowy Związków Zawodowych, 1981), 185.

⁵⁰ AAN, CK PZPR, sygn. 18.677, Życiorys Józefa Kratki, Warszawa, 22 X 1949 r., 27.

⁵¹ CAW-WBH, TAP, 1483/70/178, Życiorys Józefa Kratki, b.m., 22 III 1955 r., 5.

⁵² Na ten temat zob. Kazimierz Pindel, *Obrona Narodowa 1937–1939* (Warszawa: Wyd. MON, 1979), 305–307.

znalazłem żadnego potwierdzenia, że była to Robotnicza Brygada Obrony Warszawy, w której służyło wielu komunistów⁵³. Swoje rzekome zaangażowanie Kratko potwierdził w późniejszym życiorysie⁵⁴.

W lecznicy przebywał kilka bądź kilkanaście dni. Następnie, już po opuszczeniu szpitala, udało mu się nawiązać kontakt z Konarem, który kilka tygodni wcześniej wyszedł z więzienia, gdyż Sąd Apelacyjny zawiesił mu wykonanie wyroku pięciu lat pozbawienia wolności za działalność komunistyczną⁵⁵.

Zapewne w toku jakichś dyskusji obaj mężczyźni, a także ówczesna żona Kratki⁵⁶ Wanda Bartoszewicz⁵⁷, postanowili, że opuszczą zajęłą przez Niemców Warszawę i udadzą się na tereny wschodnie II Rzeczypospolitej. Kratkowie oraz Konar wyjechali najpierw do opanowanego przez Sowieców Białegostoku. Tam jednak nie zabawili zbyt długo i postanowili udać się do Lwowa, który stanowił swoisty przyczółek m.in. dla bardzo wielu polskich komunistów. Bezpieczne schronienie, przynajmniej na kilka miesięcy, znaleźli tam działacze byłej KPP lub sympatycy tej partii.

W Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich

Przebywając we Lwowie, Kratko próbował wznowić studia muzyczne. Z tego pomysłu nic jednak nie wyszło, gdyż jak sam to określił: „Warunki zmusiły mnie jednak do wyemigrowania w głąb ZSRR”⁵⁸. Wobec trudnej, zapewne pod względem materialnym, sytuacji Kratkowie wyjechali do Anapy⁵⁹, czyli miasta portowego leżącego nad Morzem Czarnym w Kraju Krasnodarskim. Była to miejscowość dość dobrze znana niektórym polskim komunistom. Zambrowski wspominał, że wakacje spędzali tam m.in. działacze partyjni, którzy kształcili się w moskiewskiej Międzynarodowej Szkole Leninowskiej⁶⁰.

⁵³ Samuel Malko, „Robotnicze Bataliony Obrony Warszawy”, w *Komuniści. Wspomnienia o Komunistycznej Partii Polski*, red. Leonard Borkowicz et al. (Warszawa: Wyd. Książka i Wiedza, 1969), 586–594.

⁵⁴ CAW-WBH, TAP, 1483/70/178, Życiorys Józefa Kratki, b.m., 20 V 1960 r., 5.

⁵⁵ AIPN, MSW, sygn. 0194/921, Życiorys Juliana Konara, Lublin, 9 XII 1944 r., 1.

⁵⁶ Niestety nie udało mi się ustalić, kiedy para wzięła ślub.

⁵⁷ Wanda Bartoszewicz (ur. 24 VI 1917 – zm. 1943) – działaczka KZMP i Organizacji Młodzieży Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego.

⁵⁸ AZPSM, Akta osobowe byłych pracowników szkoły, sygn. 9/601, Życiorys Józefa Kratki, Warszawa, 20 VI 1962 r., b.p.

⁵⁹ AAN, CK PZPR, sygn. 18.677, Życiorys Józefa Kratki, b.m., 22 X 1949 r., 27.

⁶⁰ Szumiło, „Wspomnienia Romana Zambrowskiego z Międzynarodowej Szkoły Leninowskiej w Moskwie (1929–1931)”, *Komunizm. System – ludzie – dokumentacja* 1 (2012): 172.

W Anapie, od 9 do 24 stycznia 1940 r. „Kola” pracował w wojskowych warsztatach lotniczych na stanowisku tzw. montera cechu⁶¹. Później, tj. od lutego do września 1940 r., był zatrudniony jako wulkanizator w tamtejszej spółdzielni metalowej⁶². Następnie przeniósł się do nieodległego od Anapy leżącego nad rzeką Kubań Krasnodaru. Tam znajdowała się szkoła muzyczna⁶³, do której Kratko zaczął uczęszczać jesienią 1940 r. W sporządzonym w 1962 r. życiorysie napisał, że przyjęto go wówczas „na kurs II do kl[asy] prof. Kirliana”⁶⁴. Ponadto w tamtym okresie został, wraz z małżonką, przyjęty do tamtejszej komórki Wszechzwiązkowego Leninowskiego Komunistycznego Związku Młodzieży czyli Komsomołu (ros. *Всесоюзный Ленинский Коммунистический Союз Молодёжи*).

W 1941 r. działalność Kratki ograniczała się prawie wyłącznie do aktywności w Komsomole i nauki w szkole muzycznej. Niemniej od 1940 r. „Kola”, wspólnie ze swoją żoną, prowadzili bardzo intensywną korespondencję z działaczami Międzynarodówki Komunistycznej (dalej: Komintern). Kratkowie pragnęli bowiem wrócić do okupowanej Polski, gdzie zamierzali prowadzić tzw. robotę partyjną. W tej sprawie przygotowali kilka listów, które wysłali do Moskwy. Nieufni z zasady działacze Kominternu postanowili sprawdzić adresatów tych pism i poprosili o opinię na ich temat m.in. przebywających wówczas w ZSRS – Ochaba i Kowalskiego. Pomimo, że wymienieni przed chwilą komuniści wystawili im bardzo pozytywne oceny, prośby Kratków pozostały niespełnione. Było to oczywiście pokłosiem sytuacji międzynarodowej. W tamtym czasie III Rzesza i ZSRS nie prowadziły przeciwko sobie działań wojennych, a ich wzajemne stosunki regulował pakt Ribbentrop-Mołotow z 23 sierpnia 1939 r. Tym samym w tej części Polski, która była okupowana przez Niemców, nie istniała praktycznie żadna komunistyczna konspiracja, aczkolwiek przebywali tam polscy komuniści. Jednocześnie żadna „partyjna robota” nie była tam prowadzona.

Sytuacja zmieniła się diametralnie 22 czerwca 1941 r., kiedy to III Rzesza zaatakowała ZSRS. W tym samym dniu Kratkowie skierowali do Kominternu kolejny list. Podkreślali w nim swoje wielkie przywiązanie do idei komunizmu i starali się uwypuklić wierność ZSRS. W piśmie tym stwierdzili m.in.: „Uważamy za nasz święty życiowy obowiązek znaleźć się na froncie, na terenie aktywnych walk. Gorąco pragniemy znaleźć się na

⁶¹ Российский государственный архив социально-политической истории (dalej: RGAPSI), P. 496: Коминтерн, ИККИ, Оп. 252 Компартия Польши, D. 8468 (dalej: P. 496, Оп. 252, D. 8464), Zaświadczenie dot. Józefa Kratki, b.m., 24 I 1940 r., 38.

⁶² AAN, CK PZPR, sygn. 18.677, Życiorys Józefa Kratki, Warszawa, 22 X 1949 r., 27.

⁶³ Niestety nie wiadomo, jak ta szkoła się właściwie nazywała i jaki miała profil.

⁶⁴ AZPSM, Akta osobowe byłych pracowników szkoły, sygn. 9/601, Życiorys Józefa Kratki, b.m., 20 VI 1962 r., b.p. Nie udało mi się ustalić imienia prof. Kirliana.

terenach Ukrainy i Białorusi, na terenach które odegrają kolosalne znaczenie w najbliższych wypadkach. Drogi tow[arzystwo]! Dajcie nam możliwość oddania swojej młodości, siły a jeśli trzeba życia na froncie walki z faszyzmem, w obronie Sowietów i komunizmu”⁶⁵. Ta prośba Kratków również nie została spełniona.

Wobec tego małżeństwo Kratków nadal przebywało w Krasnodarze. Jednak we wrześniu 1941 r. „Kola” został przeniesiony na stanowisko nauczyciela szkoły, do której jeszcze kilka tygodni wcześniej uczęszczał jako uczeń. Jak wynika z dokumentacji zgromadzonej na jego temat w archiwach rosyjskich, decydującą rolę w procesie zatrudnienia go w krasnodarskiej placówce edukacyjnej odegrało tamtejsze NKWD. Instytucja ta najpierw go skontrolowała – funkcjonariuszy interesowały zapewne jego pochodzenie, poglądy i życiorys – a następnie wydała na jego temat pozytywną opinię. Dzięki niej Kratko mógł rozpocząć pracę w szkole⁶⁶.

W Armii Andersa

Jednak Kratko pracował jako nauczyciel tylko przez dwa tygodnie. W drugiej połowie września tr. wezwano go bowiem do Moskwy, gdzie nakazano wstąpić w szeregi formujących się Polskich Sił Zbrojnych (dalej: PSZ) w ZSRS dowodzonych przez gen. dywizji Władysława Andersa, nazywanych potocznie Armią Andersa.

Wojsko to powstało na podstawie „Układu pomiędzy Rzeczpospolitą Polską a ZSRR z 30 lipca 1941 r.”, zwanym popularnie układem Sikorski–Majski. Utworzenie sił zbrojnych było jednym z głównych założeń tej umowy. Oprócz powyższych stanowiła o nawiązaniu stosunków dyplomatycznych pomiędzy oboma krajami oraz wzajemnym wsparciu w walce z III Rzeszą.

Do tworzenia tej integralnej części WP wyznaczony został sowiecki więzień, mianowany w sierpniu 1941 r. do stopnia gen. dyw. Władysław Anders⁶⁷, a samą operację rozpoczęto we wrześniu tr.⁶⁸ Oprócz Andersa do ścisłego sztabu dowódczego trafił także inny sowiecki aresztant płk Leopold

⁶⁵ RGAPSI, P. 496, On. 252, D. 8464, List Józefa Kratki do Kominternu, Krasnodar, 22 VI 1941 r., 28.

⁶⁶ Ibid., Анкетный лист, b.m., 15 IX 1941 r., 24a.

⁶⁷ Władysław Anders, *Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat 1936–1946* (Warszawa: Wyd. Bellona, 2007), 79. Władysław Anders (ur. 11 VIII 1892 – zm. 12 V 1970) – żołnierz, oficer, generał WP, dowódca Armii Polskiej w ZSRS i 2 Korpusu Polskiego, Naczelny Wódz Wojska Polskiego, członek Rady Trzech; Wojciech Markert, *Generał broni Władysław Anders 1982–1970* (Warszawa: Wojskowe Centrum Edukacji Obywatelskiej, 2012).

⁶⁸ Zbigniew Wawer, *Armia generała Władysława Andersa w ZSRR 1941–1942* (Warszawa: Wyd. Bellona, 2012), 57.

Okulicki⁶⁹, którego uczyniono szefem sztabu PSZ w ZSRS. Ponadto dowódcą 5 i 6 Dywizji Piechoty (dalej: DP), które formowane były w pierwszej kolejności, objęli odpowiednio inni więźniowie NKWD – generałowie Mieczysław Boruta-Spiechowicz⁷⁰ oraz Michał Tokarzewski-Karaszewicz⁷¹ w 1941 r. obaj w randze generałów brygady. Co więcej, na funkcję szefa sztabu 5 DP przewidziano ppłk. dypl. Zygmunta Berlinga⁷².

Powołanie do służby w Armii Andersa, najogólniej rzecz ujmując, mieli otrzymać obywatele polscy, którzy z różnych przyczyn znaleźli się w ZSRS. Wśród nich byli przede wszystkim jeńcy wojenni, którzy zostali wzięci do niewoli jesienią 1939 r. i nie zostali zamordowani w trakcie zbrodni katyńskiej, ale także cywile, którzy w ramach deportacji przeprowadzonych przez Sowieców w 1940 r. zostali bezprawnie wywiezieni do łagrów znajdujących się na terytorium ZSRS. Jak się jednak okazało, do PSZ w ZSRS skierowano także komunistów bądź sympatyków tego ruchu. Wśród nich był m.in. Kratko.

Jak wynika z dokumentów sowieckich, Komintern skierował do PSZ w ZSRS 81 „towarzyszy”. Prawdopodobnie większość z nich miała długoletnie związki z różnymi organizacjami komunistycznymi działającymi w Polsce w okresie II Rzeczypospolitej⁷³. Do takich ludzi należeli Kratko, jego małżonka, ale także wspomniany już Jakub Kohn, posługujący się już

⁶⁹ Leopold Okulicki (ur. 12 XI 1898 – zm. 24 XII 1946) – żołnierz, oficer, generał WP. Oficer PSZ w ZSRS i ZWZ/AK. Ostatni dowódca AK, komendant organizacji „Niepodległość”, więzień sowiecki; Janusz Kurtyka i Jacek Pawłowicz, *Generał Leopold Okulicki 1898–1946* (Warszawa: Wyd. IPN, 2010).

⁷⁰ Mieczysław Boruta-Spiechowicz (ur. 20 II 1894 – zm. 13 X 1985) – żołnierz, oficer, generał WP. Więzień sowiecki, oficer PSZ w ZSRS i 2 Korpusu Polskiego, zastępca szefa Departamentu Piechoty i Kawalerii MON Polski Ludowej, działacz opozycji demokratycznej w PRL; Wojciech Grobelski, *Generał brygady Ludwik Mieczysław Boruta-Spiechowicz (1894–1985)* (Warszawa: Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, 2010).

⁷¹ Michał Karaszewicz-Tokarzewski (ur. 5 I 1893 – zm. 22 V 1964) – żołnierz, oficer, generał WP, oficer ZWZ, więzień sowiecki, oficer PSZ w ZSRS i 2 Korpusu Polskiego, wolnomularz; Daniel Bargiełowski, *Po trzykroć pierwszy. Michał Tokarzewski-Karaszewicz. Generał broni, teozof, wolnomularz, kapłan Kościoła liberalnokatolickiego*, t. 1–3 (Warszawa: Wyd. Rytm, 2000–2002).

⁷² Zygmunt Berling (ur. 27 IV 1896 – zm. 11 VII 1980) – żołnierz, oficer WP, oficer PSZ w ZSRS, dowódca 1 DP im. Tadeusza Kościuszki, a potem 1 Armii „ludowego” WP, szef Polskiej Misji Wojskowej w Moskwie, komendant Akademii Sztabu Generalnego; Bargiełowski, *Konterfekt renegata* (Warszawa: Wyd. Rytm, 2013).

⁷³ „Pismo pracowników Wydziału Kadr Komitetu Wykonawczego Międzynarodówki Komunistycznej K. Wilkowa i L. Kasmana do sekretarza generalnego Komitetu Wykonawczego Międzynarodówki Komunistycznej G. Dymitrowa o sytuacji w Armii Polskiej”, w *Katyń. Dokumenty zbrodni. Losy ocalałych lipiec 1940 – marzec 1943*, red. Wojciech Materski et al., t. 3 (Warszawa: Wyd. Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, „Trio”, 2001), 515.

wówczas nazwiskiem Konar, a także m.in. Romuald Gadomski⁷⁴, Jonas vel Janas vel Jan Fuks⁷⁵ czy też Augustyna Markus vel Marczevska⁷⁶.

Oprócz nich do wojska dowodzonego przez Andersa trafiły osoby, które przed 1939 r. nie miały z komunizmem żadnych kontaktów, a ściśłą współpracę z Sowietami nawiązały już po rozpoczęciu II wojny światowej. Postacią taką był np. późniejszy I sekretarz Komitetu Wojewódzkiego PPR/PZPR w Łodzi, a następnie wysoki rangą oficer wywiadu PRL płk Witold Sienkiewicz. W 1940 r. został członkiem Komsomołu, a następnie przyjęto go w szeregi Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików) (ros. *Всесоюзная коммунистическая партия /большевиков/*, dalej: WKP/b/). W 1941 r. został przez Sowietów skierowany do Armii Andersa⁷⁷.

Ponadto do tych sił zbrojnych wysłano także byłych oficerów WP, którzy w 1939/1940 r. zaczęli współpracować z komunistami. Mam tutaj na myśli ludzi związanych z przywołanym już wcześniej Berlingiem. Byli to oficerowie, którzy zostali wzięci do sowieckiej niewoli we wrześniu 1939 r. Następnie trafili do obozów jenieckich znajdujących się na terenie ZSRS, gdzie nawiązali kontakt z komunistami. Efektem tej kooperacji było informowanie NKWD np. o nastrojach panujących wśród polskich żołnierzy.

Wśród jeńców, którzy bardzo szybko rozpoczęli współpracę z Sowietami, był np. kpt. Kazimierz Rosen-Zawadzki. Latem 1941 r. chciał rozpocząć służbę w Armii Czerwonej. Na pomysł ten zgody nie wyrazili jednak Sowietci. Tym samym kapitan został zastępcą dowódcy i dowódcą batalionu pancernego, a później dowódcą Ośrodka Szkolenia Broni Pancernej przy 5 DP⁷⁸, do której trafił również Kratko. W tamtym czasie Rosen-Zawadzki nie zaprzestał szkodliwej dla Armii Andersa działalności. Przede wszystkim donosił Sowietom o nastrojach panujących w PSZ w ZSRS. Po wtóre

⁷⁴ Romuald Gadomski (ur. 26 XII 1905 – zm. 10 IX 1974) – działacz komunistyczny, funkcjonariusz Wydziału Wojskowego KC KPP, wicedyrektor Departamentu V i VII MBP, dziennikarz; Bogdan Gadomski, „Gadomski Romuald”, *Słownik biograficzny*, t. 2, red. Tych (Warszawa, Książka i Wiedza, 1987), 163–164.

⁷⁵ Jan vel Jonas Fuks (ur. 16 V 1906 r. – zm. ?) – działacz KZMP i KPP. Żołnierz 4 DP im. Jana Kilińskiego. Oficer aparatu bezpieczeństwa, Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego oraz szef Zarządu Politycznego Wojsk Ochrony Pogranicza; AIPN, MSW, sygn. 0193/7428, Akta personalne Jana Fuksa.

⁷⁶ Augustyna Markus vel Marczevska (ur. 15 III 1908 – zm. ?) – działaczka KZM i KPP. Funkcjonariuszka Departamentu I MBP. W latach sześćdziesiątych wyemigrowała z Polski; AIPN, MSW, sygn. 0193/3230, Akta personalne Augustyny Markus Marczevskiej.

⁷⁷ Bagiński, *Wywiad cywilny*, 197.

⁷⁸ Na temat 5 DP zob. szerz. Zbigniew Wawer et al., oprac., *5 Kresowa Dywizja Piechoty 1941–1947. Zarys dziejów* (Londyn: Fundusz Pomocy Wdowom, Sierotom i Inwalidom 5 Kresowej Dywizji Piechoty, 2012).

gromadził wokół siebie ludzi o podobnych do niego, komunistycznych przekonaniach⁷⁹.

Podobnie do Zawadzkiego zachowywali się także inni żołnierze, którzy trafili do Armii Andersa z sowieckiego namaszczenia. Wspomniany wcześniej Gadomski opowiadał, że do służby w tym wojsku zachęcił go Jan Dzierżyński⁸⁰, ówczesny działacz Kominternu, a prywatnie syn Feliksa Dzierżyńskiego. Gadomski mówił: „Dzierżyński [Jan – P. Sz.] powiedział, że właściwie powinienem iść do armii Andersa, żeby prowadzić tam robotę polityczną. Nie znałem jeszcze wprawdzie nastrojów, panujących w armii Andersa, ale orientowałem się w nastrojach Polaków, którzy znaleźli się przymusowo w Związku Radzieckim i wyraziłem wątpliwości, czy praca polityczna w armii Andersa może przynieść rezultaty. Jednakże tow[arzysz] Dzierżyński oraz jeszcze jeden towarzysz uważali, że naszym obowiązkiem, jako komunistów jest być wszędzie tam, gdzie są polscy żołnierze i starać się możliwie jak najwięcej zdziałać”⁸¹.

Swoistą „partyjną robotę” wykonywał w PSZ w ZSRS także Jan Fuks ps. „Karł”. Człowiek ten został w jednym z dokumentów sowieckich określony jako „agent Międzynarodówki Komunistycznej”⁸². Kratko natomiast miał tam skupić się prawdopodobnie na działalności agitacyjnej. Moje przypuszczenia potwierdza w dużej mierze list, jaki bohater niniejszego tekstu wysłał do instruktora Wydziału Kadr Kominternu Leona Kasmana⁸³. Kratko pisał w nim: „Jeżeli przed pójściem do armii [Andresa] ja i inni tow[arzysze] rozumieliśmy, że my w armii będziemy stanowili jądro walki o nowy, demokratyczny charakter armii to element armii, stosunki panujące tam i nasze możliwości w związku z tem wszystkim wyrobiły u mnie pogląd, że ja tam faktycznie niczego zrobić nie zdołałem”⁸⁴.

Poprzez podejmowanie działań opisanych w powyższych przykładach Sowietci chcieli uzyskać jakiegoś wpływu na to, co działo się w Armii Andersa.

⁷⁹ Tadeusz Rutkowski, „Żołnierz, renegat, więzień, historyk. O biografii Kazimierza Rosen-Zawadzkiego”, *Klio Polska. Studia i materiały z dziejów historiografii polskiej XIX–XX wieku* 6 (2012): 111–112.

⁸⁰ Jan Dzierżyński (ur. 23 VI 1911 – zm. 2 X 1960) – działacz komunistyczny, pracownik Kominternu i Komitetu Centralnego WKP(b).

⁸¹ AAN, Zbiór relacji działaczy ruchu robotniczego (dalej: ZRDRR), sygn. R-156, Relacja Romualda Gadomskiego, Warszawa, 16 XI 1965 r., 73–74.

⁸² „Meldunek agenta Międzynarodówki Komunistycznej J. Fuksa o nastrojach panujących w Armii Polskiej w ZSRR”, w *Katyń. Dokumenty*, 3:538.

⁸³ Leon Kasman (ur. 28 X 1905 – zm. 12 VII 1984) – działacz komunistyczny, wykładowca i funkcjonariusz Kominternu, kierownik Wydziału Propagandy Komitetu Centralnego PPR, a potem Wydziału Organizacyjnego PPR, członek Komitetu Centralnego PPR/PZPR, redaktor naczelny *Trybuny Ludu*; Aleksander Kochański, „Kasman Leon”, *Słownik biograficzny*, 3:112–114.

⁸⁴ RGAPSI, P. 496, On. 252, D. 8464, List Józefa Kratki do Leona Kasmana, b.m., 14 II 1942 r., 13.

Potwierdza to fragment depeszy sekretarza Kominternu Georgija Dymitrowa⁸⁵ do st. mjr. bezpieczeństwa państwowego Gieorgija Żukowa⁸⁶ z kwietnia 1942 r.: „Jeśli prawdziwa jest informacja t[owarzysza] Fuksa o mającym nastąpić wyjeździe niektórych jednostek armii polski poza granice ZSRR (do Libii, Anglii itd.), to uważamy za niecelowy dalszy pobyt w tych jednostkach wysłanych przez nas do towarzyszy, w pierwszej kolejności tych, których działalność komunistyczna w przeszłości została zdekonspirowana. Przy czym bierzemy pod uwagę, że po wyjeździe z ZSRR, możliwości wpływu na te jednostki armii polskiej (składające się ze specyficznego antyradzieckiego elementu) staną się jeszcze bardziej ograniczone i praktycznie nawet zredukują się do zera, nasi towarzysze zaś poddani byłiby jedynie niebezpieczeństwu rozprawy z nimi”⁸⁷.

Pomimo podjęcia różnych inicjatyw komunistom nie udało się zrealizować zasadniczego celu. Opór stawili bowiem Polacy, którzy w ostatnich kilkunastu miesiącach odczuli, czym w praktyce była komunistyczna ideologia. Ludzie ci, bezprawnie wywiezieni w głąb ZSRS, doświadczali wielu upokorzeń. Byli głodzeni, zastraszani, a niekiedy również torturowani. Ponadto zmuszano ich do katorżniczej pracy. Co więcej, wielu z ich bliskich nie przeżyło.

Po takich przejściach polscy obywatele, którzy trafili do Armii Andersa, pałali do ZSRS szczerą nienawiścią. Tym samym bardzo mocno przeciwstawiali się jakiegokolwiek komunistycznej działalności. O tym, jak żołnierze PSZ w ZSRS oraz ich rodziny były negatywnie nastawione do Sowietów, wspominał w jednym z listów Fuks. 26 marca 1942 r. informował Komintern, że w Armii Andersa nastroje „antyradzieckie” były potężne:

„Jeśli nie robi tego otwarcie [krytykuje ZSRS – P.Sz.] kadra wyższa, to robi to [kadra] niższa. Przy każdej możliwości powtarzają się ataki na władze radziecką. «Brak żywności – przecież wiecie, gdzie i u kogo się znajdujemy». Jeśli jakikolwiek żołnierz niewłaściwie wykonuje musztrę, oficer upomina go: «To nie jest armia bolszewicka». Podczas oficjalnych spotkań (tzw. «spotkań kult[uralnych]») oficerowie opowiadają

⁸⁵ Georgi Dymitrow (ur. 18 VI 1882 – zm. 2 VII 1949) – bułgarski działacz komunistyczny, sekretarz generalny Kominternu, premier Ludowej Republiki Bułgarii; „Dymitrow Georgi”, Encyklopedia PWN, dostęp kwiecień 25, 2023, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Dymitrow-Georgi;3895372.html>.

⁸⁶ Gieorgij Żukow (ur. ? – zm. 1978) – żołnierz Armii Czerwonej, oficer sowieckiego aparatu bezpieczeństwa, w okresie II wojny światowej m.in. odpowiedzialny za łączność pomiędzy dowództwem NKWD a dowództwem PSZ w ZSRS. Pełnomocnik władz ZSRS ds. formowania obcojęzycznych jednostek wojskowych na terenie ZSRS; Никита Петров, *Кто руководил органами госбезопасности 1941–1954. Справочник* (Moskwa: Международное общество „Мемориал” – Издательство „Звенья”, 2010), 377–378.

⁸⁷ „Telegram G. Dymitrowa do G. Żukowa w sprawie informatorów komunistycznych w jednostkach Armii Polskiej w ZSRR”, w *Katyń. Dokumenty*, 3:544.

w kompaniach, że oficjalnie wiadomo im, iż «porcja czerwonarmisty wynosi 500–750 gr chleba na tydzień [tak w oryginale – P.Sz.] i kilka surowych [tak w oryginale – P.Sz.] kartofli» itp. bujdy. Na każdym kroku dowódcy przypominają, że «nam którzyśmy przeszli wszystkie dobrodziejstwa radzieckiej Północy, nic już nie jest straszne»⁸⁸.

Swój pobyt w Armii Andersa opisał dla Kominternu również Kratko:

„Stosunek masy armii do Zw[iązku] Radzieckiego jest zdecydowanie wrogi niezależnie od różnych faz rozwoju tego stosunku, który obserwowaliśmy [...]. Określone w krótkich słowach stosunki w armii [Andersa] postawiły przede mną i innymi towarzyszami pytanie czy my zdołamy faktycznie czegoś dokonać w tej armii. Szczególnie do Żydów i to Żydów nie z obozów i więzień ale z normalnego wolnego życia sowieckiego stosunek był zdecydowanie wrogi. Poza tym ja spotkałem kilka osób, w tym jednego porucznika (por. Kaleta⁸⁹ zastępca dowódcy 3 batalionu 13 p[ułku] p[iechoty]), który znał mnie jako polskiego komunistę. Na każdym kroku nas szykanowano – żadne wysiłki ani najlepsze wyniki w strzelaniu i pracy nie wybawiały od drwin i dyskredytowań. Chodziło o to, żeby normalnie zdławić i unieszkodliwić. I jeżeli myśmy rozumieli swój obowiązek jako obowiązek agitacji i walki o nowy charakter armii to niemożliwość takiej roboty dla mnie i innych takich jak ja była oczywista»⁹⁰.

Jak napisałem wcześniej, pod koniec września 1941 r. Kratko został skierowany do 5 DP, którą zaczęto formować w Tatiszczewie niedaleko Saratowa. „Kola” otrzymał w niej stopień szeregowca i zaczął doksztalać się na dywizyjnym kursie podchorążych. Jednak po jakimś czasie został z niego usunięty z powodów politycznych⁹¹. Zapewne dowódcy nie wyobrażali sobie kształcenia kogoś, kto propagował wśród żołnierzy komunistyczną ideologię. Tym samym w styczniu bądź lutym 1942 r. Kratko definitywnie zrezygnował ze służby w PSZ w ZSRS⁹².

Zresztą nie był jedynym komunistą, który odszedł lub zamierzał opuścić szeregi Armii Andersa na przełomie 1942 i 1943 r. Nie wszystkim jednak się to udało. Wśród tych, którzy bardzo szybko chcieli opuścić te siły zbrojne, był choćby Rosen-Zawadzki. Dla niego kluczowy okazał się moment wyjazdu PSZ w ZSRS na Bliski Wschód. Zawadzki po latach relacjonował:

⁸⁸ „Meldunek agenta Międzynarodówki Komunistycznej J. Fuksa”, w *Katyń. Dokumenty*, 3:538–539.

⁸⁹ Niestety, nie udało mi się ustalić bliżej personaliów tego oficera.

⁹⁰ RGAPSI, P. 496, On. 252, D. 8464, List Józefa Kratki do L. Kasmana, b.m., 14 II 1942 r., 13–15.

⁹¹ CAW-WBH, TAP, sygn. 1483/70/178, Życiorys Józefa Kratki, Warszawa, 20 V 1960 r., 5.

⁹² AAN, CK PZPR, sygn. 18.677, Życiorys Józefa Kratki, b.m., 22 VIII 1944 r., 9.

„Dowiedziawszy się o tym wyjeździe, bardzo się przejąłem tą wiadomością, gdyż miałem zorganizowaną w grupie pancernej komórkę [komunistyczną] [...]. Byłem zaskoczony i przejęty wiadomością o wyjeździe i nie wiedziałem co mam robić”⁹³. Rosen-Zawadzki skontaktował się wówczas z NKWD i prosił o zgodę na opuszczenie Armii Andersa, gdyż miał obawiać się o swoje życie. Jego prośba została jednak odrzucona⁹⁴.

W marcu 1942 r. Fuks meldował Kominternowi:

„Stawia się przed nami pytanie, co mamy robić? [tak w oryginale – P.Sz.] Nieduża grupa naszych towarzyszy kategorycznie jest przeciwna wyjazdowi, sądzą, że dalsze pozostawanie tutaj [w PSZ w ZSRS – P.Sz.] jest niecelowe i uważają, że powinniśmy odejść z armii, przepojonej antyrządzątką propagandą i antysemityzmem, a – co najważniejsze – za względu na wyjazd. Już chcieli odejść, lecz zatrzymałem ich w celu uzgodnienia tej sprawy z odpowiednimi naszymi organami. Dwaj towarzysze: Kon⁹⁵ i Kratko, biorąc to pod uwagę, zwolnili się z armii jeszcze w Tatiszczewie”⁹⁶.

Zatem, gdy w styczniu 1942 r. 5 DP zaczęto przerzucać do Kirgizji⁹⁷, Kratko był już poza oddziałami dowodzonymi przez Andersa. Wówczas, wraz ze swoją żoną oraz Julianem Konarem wyjechał do Saratowa n. Wołgą. Tam cała trójka zetknęła się z Wiktorem Groszem⁹⁸ – redaktorem polskiej audycji w rozgłośni im. Tarasa Szewczenki w Saratowie. Za jego namową nawiązali oni kontakt z Kasmanem, któremu listownie przedstawili swoją sytuację. Z relacji Kratki wynika, że działacz Kominternu miał negatywnie zareagować na decyzję „Koli” i Konara o opuszczeniu PSZ w ZSRS⁹⁹.

W kolejnych tygodniach cała trójka przeniosła się do leżącego po wschodniej stronie Wołgi miasta Engels. Tam Kratko zatrudniony został na stanowisku traktorzysty w stacji maszynowo-traktorowej. Zadaniem tych placówek była techniczna obsługa kolchozów, a także polityczna kontrola sowieckich wsi¹⁰⁰.

⁹³ AAN, ZRDRR, sygn. R-156, Relacja Kazimierza Rosen-Zawadzkiego, Warszawa, 16 XII 1965 r., 183.

⁹⁴ Rutkowski, „Żołnierz, renegat”, 112.

⁹⁵ Czyli Julian Konar.

⁹⁶ „Meldunek agenta Międzynarodówki Komunistycznej J. Fuksa”, w *Katyń. Dokumenty*, 3:540.

⁹⁷ Obecnie Kirgistan – państwo w Azji Środkowej. W 1942 r. istniało jako Kirgiska Socjalistyczna Republika Radziecka.

⁹⁸ Wiktor Grosz (ur. 24 VII 1907 – zm. 9 I 1956) – działacz komunistyczny, dziennikarz, działacz ZPP, szef Głównego Zarządu Polityczno-Wojskowego „ludowego” WP, ambasador PRL w Czechosłowacji; Stefania Iwińska, „Grosz Wiktor”, *Słownik biograficzny*, 2:387–388.

⁹⁹ AAN, CK PZPR, sygn. 18.677, Życiorys Józefa Kratki, Warszawa, 22 X 1949 r., 27.

¹⁰⁰ Marek Wierzbiński, „Sowiecka polityka ekonomiczna na ziemiach wschodnich przedwojennej Polski (tzw. Zachodniej Ukrainie i Zachodniej Białorusi) w latach 1939–1941”, *Pamięć i Sprawiedliwość* 14, nr 8/1 (2009): 224.

Ponadto nawiązał kontakt z tamtejszym Komsomołem i został członkiem komórki młodzieżówki komunistycznej¹⁰¹.

W 1 Dywizji Piechoty im. Tadeusza Kościuszki

Po zwycięstwie Armii Czerwonej w bitwie stalingradzkiej Sowietzi przejęli strategiczną inicjatywę na Froncie Wschodnim. Wówczas Stalin wrócił do pomysłu, który towarzyszył mu już od 1940 r., a dotyczył utworzenia polskojęzycznej armii, która w przyszłości miała pomóc polskim komunistom w polityczno-wojskowym opanowaniu obszaru byłej II Rzeczypospolitej. Stało się to realne w momencie, gdy Niemcy oddali inicjatywę na froncie i Wehrmacht zaczął być spychany w kierunku zachodnim. 18 kwietnia 1943 r. Biuro Polityczne KC WKP(b) podjęło decyzję o utworzeniu 1 DP im. Tadeusza Kościuszki¹⁰². O jej polityczne oblicze miał zadbać natomiast Związek Patriotów Polskich (dalej: ZPP), tj. organizacja polityczna, w skład której wchodziłi polscy komuniści przebywający w ZSRS.

Formowanie 1 DP rozpoczęło się w maju 1943 r. Jej dowódcą został były szef sztabu 5 DP w Armii Andersa czyli Zygmunt Berling. Do Sielc nad Oką, gdzie 1 DP powstawała, przybywało z każdym dniem coraz więcej ochotników. Wśród nich znalazł się także Kratko, który do miejscowości przyjechał już w maju 1943 r. Tam zapewne przeszedł podstawowe przeszkolenie bojowe, a następnie – prawdopodobnie w związku z tym, że posiadał maturę i był zagorzałym komunistą – został skierowany na podoficerski kurs polityczno-wychowawczy¹⁰³. Miał tam uzyskać niezbędne umiejętności, które pomogły mu objąć stanowisko tzw. politruka (ros. *политический руководитель*), czyli oficera polityczno-wychowawczego.

Zadaniem politruków, których *de facto* zakazano tak określać ze względu na złe konotacje, jakie wiązały się z tą nazwą i nakazano używać formy oficer oświatowy, było nade wszystko czuwanie nad tzw. stanem moralno-politycznym podległych im jednostek¹⁰⁴. Inaczej rzecz ujmując, oficerowie oświatowi mieli propagować poprzez m.in. pogadanki i wykłady ideologię komunistyczną wśród podległych im żołnierzy. W pracy tej opierali się

¹⁰¹ AAN, CK PZPR, sygn. 18.677, Życiorys Józefa Kratki, b.m., 22 VIII 1944 r., 9.

¹⁰² Jarosław Pałka, „Ludowe Wojsko Polskie na froncie. Czyn zbrojny armii Berlinga i Żymierskiego jako element strategii politycznej Moskwy”, w *W drodze do władzy. Struktury komunistyczne realizujące politykę Rosji Sowieckiej i ZSRS wobec Polski (1917–1945)*, red. Kowalczyk i Konrad Rokicki (Warszawa: Wyd. IPN, 2019), 471–473.

¹⁰³ CAW-WBH, TAP, 1483/70/178, Zeszyt ewidencyjny Józefa Kratki, b.m., b.d., b.p.

¹⁰⁴ Ignacy Blum, „Wstęp”, w *Organizacja i działania bojowe Ludowego Wojska Polskiego w latach 1943–1945. Działalność aparatu polityczno-wychowawczego*, red. Blum, t. 4 (Warszawa: Wyd. MON, 1963), 10–16.

przede wszystkim na Deklaracji ideowej ZPP, uchwalonej w trakcie I Zjazdu ZPP, który odbył się w Moskwie 9 i 10 czerwca 1943 r., w której zapisano np. braterstwo broni 1 DP z Armią Czerwoną. Nacisk kładziono także na ostrą antyhitlerowską retorykę, w której z jednej strony podkreślano zbrodniczą działalność Niemców, z drugiej zaś faszystami określano rządzących Polską przed 1939 r. piłsudczyków. Ponadto oficerowie oświatowi mieli czuwać nad dyscypliną w podległych sobie oddziałach, dbać o odpowiedni wygląd czy też wyżywienie swoich żołnierzy¹⁰⁵.

W czerwcu 1943 r. Kratko otrzymał pierwszy stopień oficerski – podporucznika – i objął stanowisko zastępcy dowódcy ds. polityczno-wychowawczych 2 kompanii czołgów średnich w 1 Pułku Czołgów 1 DP¹⁰⁶. Tę samą funkcję utrzymał, gdy 1 DP została w sierpniu 1943 r. przemianowana na 1 Korpus Polskich Sił Zbrojnych w ZSRS.

Warto zresztą podkreślić, że skierowanie Kratki do korpusu oficerów oświatowych musiało stanowić dla niego niemałe wyróżnienie. Należy bowiem pamiętać, że Kratko był przed wybuchem II wojny światowej co najwyżej średniego szczebla działaczem partyjnym. Latem 1943 r. trafił natomiast do grupy oficerów i podoficerów, którzy jeszcze przed formowaniem oddziałów 1 DP oddali spore zasługi dla Komunistycznej Międzynarodówki i mieli w tym ruchu już pewną, polityczną pozycję. W sierpniu 1943 r. w grupie oficerów oświatowych znaleźli się m.in. Leon Andrzejewski¹⁰⁷, Mieczysław Mietkowski¹⁰⁸ i inni¹⁰⁹.

W 2 kompanii czołgów średnich Kratko wziął udział w bitwie pod Lenino¹¹⁰, która miała miejsce 12–13 października 1943 r. W trakcie walk miał

¹⁰⁵ Fryderyk Zbiniewicz, *Armia Polska w ZSRR. Studia nad problematyką pracy politycznej* (Warszawa: Wyd. MON, 1963), 64–69.

¹⁰⁶ Kamil Anduła, *1. Warszawska Brygada Pancerna im. Bohaterów Westerplatte na froncie (1943–1945)* (Warszawa: Wyd. Tetragon, 2015), 462.

¹⁰⁷ Leon Andrzejewski vel Leon Ajzen (ur. 25 XII 1910 – zm. 18 I 1978) – działacz komunistyczny, żołnierz Armii Czerwonej, dyrektor gabinetu ministra bezpieczeństwa publicznego, wicedyrektor Departamentu III MBP, wicedyrektor Departamentu IV MBP, wicedyrektor Departamentu I MBP; Jerzy Fronczak, „Andrzejewski Leon”, *Słownik biograficzny*, t. 1, red. Tych (Warszawa, Książka i Wiedza, 1978), 80–81.

¹⁰⁸ Mieczysław Mietkowski (ur. 25 XI 1903 – zm. 27 IV 1990) – działacz komunistyczny, dąbrowszczak, członek WKP(b), żołnierz Armii Czerwonej i oficer polityczny 1 Armii „ludowego” WP, wiceminister bezpieczeństwa publicznego; AIPN, MSW, sygn. 0193/7004, Akta osobowe Mieczysława Mietkowskiego.

¹⁰⁹ „Wykaz imienny oficerów polityczno-wychowawczych w 1 Korpusie Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR”, w *Organizacja i działania bojowe*, 4:72–76.

¹¹⁰ Imienny wykaz żołnierzy 1 Pułku Czołgów – uczestników bitwy pod Lenino, w zbiorach Kamila Anduły.

wykazać się męstwem, dlatego 11 listopada 1943 r. Sowieci odznaczyli go Medalem „Za odwagę” (ros. *Медаль „За отвагу”*)¹¹¹.

W Polskim Samodzielnym Batalionie Specjalnym

Bój pod Lenino był jedyną większą batalią regularnych jednostek wojskowych, w której Kratko uczestniczył. W październiku 1943 r. skierowano go bowiem do tworzącego się wówczas Polskiego Samodzielnego Batalionu Specjalnego (dalej: PSBS). Była to jednostka podporządkowana prawdopodobnie bezpośrednio dowództwu sowieckiemu, której celem było szkolenie grup mających prowadzić działania dywersyjno-sabotażowe na tyłach wojsk niemieckich¹¹².

Kratko trafił tam pod koniec roku 1943. Prawdopodobnie do służby w „Batalionie Szturmowym”, jak nazywano PSBS namówił go dowódca tej jednostki Henryk Toruńczyk¹¹³. Być może wpływ na to miała wyśmienita wręcz opinia, jaką w grudniu 1943 r. wystawił Kratce szef Oddziału Personalnego 1 Korpusu kpt. Zawadzki¹¹⁴, pisząc: „Doskonały żołnierz, dobry organizator, cieszy się ogromnym autorytetem, zdolny, wyrobiony politycznie”¹¹⁵. Jest to zresztą jedyna wojenna charakterystyka przyszłego funkcjonariusza, jaka znajduje się w jego dokumentach personalnych, które są rozsiane po różnych archiwach.

Do służby w PSBS Toruńczyk szukał ludzi nie tylko o odpowiednich predyspozycjach fizycznych, wszak dowodzony przez niego oddział miał być jednostką specjalną, ale również o odpowiednich poglądach politycznych, tj. komunistycznych. O tym, jak wyglądał dobór żołnierzy do PSBS, wspominał wysoki oficer utworzonego po kilku latach Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego (dalej: KBW), który również tam służył, Aleksander Paczkowski¹¹⁶:

¹¹¹ RGASPI, P. 496, On. 252, D. 8464, Указ президиума верховного совета СССР, 11 XI 1943 r., 2.

¹¹² Zob. szerz.: Anna Grażyna Kister, *Pretorianie. Polski Samodzielny Batalion Specjalny i Wojska Wewnętrzne 18 X 1943 – 26 III 1945* (Warszawa: Wyd. IPN, 2010), 7; Edwarda Markowa, „Sprawozdanie z działalności Polskiego Samodzielnego Batalionu Specjalnego”, *Wojskowy Przegląd Historyczny* (dalej: *WPH*) 31, nr 2 (1964): 343–360.

¹¹³ Henryk Toruńczyk (ur. 8 II 1909 – zm. 18 I 1966) – działacz komunistyczny, dąbrowszczyk, dowódca PSBS, a potem KBW, dyrektor generalny Ministerstwa Przemysłu Lekkiego; „Henryk Toruńczyk”, *WPH* 37, nr 1 (1966): 397–398; Kister, *Pretorianie*, 211–212.

¹¹⁴ Bliższych danych nie ustalono.

¹¹⁵ AIPN, MSW, sygn. 0193/6976, Charakterystyka Józefa Kratki, b.m., 10 XII 1943 r., 52.

¹¹⁶ Aleksander Paczkowski (ur. 14 VIII 1909 – zm. lipiec 1975) – działacz komunistyczny, żołnierz Armii Czerwonej i „ludowego” WP, żołnierz PSBS, funkcjonariusz MO, oficer KBW, zastępca dyrektora Biura Ochrony Rządu; Kister, *Pretorianie*, 200–201.

„Oczywiście trzeba sobie tutaj wyraźnie powiedzieć, że ludzie wchodzący w skład Batalionu Szturmowego byli specjalnie dobierani i mocno selekcjonowani. Mój były dowódca, zastępca pułku [Adam] Bromberg¹¹⁷ i jeszcze inni towarzysze długo ze mną rozmawiali, byłem więc zorientowany, że jadę do jednostki specjalnej, ale ta grupa, ponad trzystu, w który byli m.in. Kratko, [Józef] Lebieź¹¹⁸ i inni, była grupą wybitnie selekcjonowaną tak pod względem fizycznym jak i pod względem politycznym, oraz moralnym. [...] Dlatego wydaje mi się, że trzeba widzieć te dwie strony: dowódcę [Toruńczyk] – wspaniałego towarzysza, komunistę, doświadczonego w bojach oficera i kadrę która go otaczała – oficerów stojących na wysokim poziomie politycznym, w przeważającej części komuniści jak Kratko, [Ryszard] Stypuła¹¹⁹, [Józef] Jurkowski¹²⁰, [Daniel] Kraus¹²¹. Wszyscy towarzysze skierowali swoje wysiłki w kierunku oby Batalion stał na wysokości zadania”¹²².

Prawdopodobnie już w styczniu 1944 r. Kratko trafił do ścisłego sztabu dowódczego PSBS. Tworzyli go dowódca jednostki, tj. wspomniany wcześniej Toruńczyk, szef sztabu, a potem zastępca dowódcy ds. liniowych kpt. Leon Rubinsztajn¹²³, a także Kratko, który został na początku stycznia 1944 r. zastępcą Toruńczyka ds. polityczno-wychowawczych¹²⁴.

¹¹⁷ Adam vel Adolf Bromberg (ur. 12 III 1912 – zm. 23 III 1993) – działacz komunistyczny, oficer polityczny różnych jednostek wojskowych, dyrektor Państwowego Wydawnictwa Naukowego. W 1970 r. opuścił PRL na fali czystki antysemickiej; Tadeusz Rutkowski, *Adam Bromberg i „encyklopedyści”*. *Karta z dziejów inteligencji w PRL* (Warszawa: Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, 2010).

¹¹⁸ Józef Lebieź (ur. 28 V 1920 r. – zm. 11 XII 1971) – żołnierz 1 DP im. Tadeusza Kościuszki. W 1944 r. skierowany do PSBS. Oficer KBW, w tym szef sztabu Inspektoratu Ochrony KBW; Kister, *Pretorianie*, 198.

¹¹⁹ Ryszard Stypuła (ur. 8 XII 1910 r. – zm. ?) – działacz KZMP i KPP. Żołnierz Armii Czerwonej, potem 1 DP im. Tadeusza Kościuszki i PSBS. Oficer KBW, szef Oddziału Kadry Głównego Zarządu Politycznego „ludowego” WP; AIPN, MSW, sygn. 0902/776, Akta osobowe żołnierza: ppłk. Ryszard Stypuła, imię ojca: Jan, ur. 08-12-1910 r.; Zbiór akt personalnych żołnierzy Ludowego Wojska Polskiego, sygn. 1977/433, Teczka akt personalnych żołnierzy Ryszarda Stypuły.

¹²⁰ Józef Jurkowski (ur. 30 III 1913 – zm. ?) – działacz komunistyczny. Żołnierz Armii Czerwonej, potem 1 DP im. Tadeusza Kościuszki i PSBS. Oficer RBP/MBP. Szef WUBP w Bydgoszczy, Gdańsku, Katowicach. W latach sześćdziesiątych XX w. wyjechał z Polski; Zbigniew Nawrocki, *Zamiast wolności. UB na Rzeszowszczyźnie 1944–1949* (Rzeszów: Instytut Europejskich Studiów Społecznych, 1998), 33–34.

¹²¹ Daniel Kraus vel Dawid Krauz (ur. 6 II 1906 r. – zm. ?) – działacz Komunistycznej Partii Francji, żołnierz Brygad Międzynarodowych w hiszpańskiej wojnie domowej, a potem żołnierz 1 DP im. Tadeusza Kościuszki. W 1944 r. skierowany do PSBS. Żołnierz KBW i pracownik KC PPR; Kister, *Pretorianie*, 197.

¹²² AAN, ZRDRR, sygn. R-176, Relacja Aleksandra Paczkowskiego, Warszawa, 14 V 1966 r., 94.

¹²³ Leon Rubinsztajn vel Rubinsztajn (ur. 28 II 1912 – zm. 16 IX 1961) – działacz komunistyczny, dąbrowszczak, żołnierz PSBS i KBW. Dyrektor Departamentu II MBP; Kister, *Pretorianie*, 206.

¹²⁴ *Ibid.*, 49.

Niestety niewiele jest wspomnień, które opisują jego ówczesną służbę. Bardzo lakonicznie i ogólnie nt. oficerów politycznych PSBS wypowiadała się żona Leona Rubinsteina – Anna¹²⁵: „Józef Kratko, Ryszard Stypuła, [Józef] Jurkowski, [Stanisław] Wolański¹²⁶, [Romana] Toruńczykowa, to byli ludzie, którzy swoje doświadczenie polityczne z dużą umiejętnością poświęcili wychowaniu jakże różnorodnego składu osobowego Batalionu Szturmowego”¹²⁷. Późniejszy wiceszef Departamentu III MBP płk Wolański wspominał natomiast z dumą, że mógł walczyć pod rozkazami takich działaczy partyjnych jak Toruńczyk, Rubinstein czy też Kratko¹²⁸.

Sam Kratko, w relacji dotyczącej swojej służby w PSBS złożonej po latach w Zakładzie Historii Partii KC PZPR, skupił się na charakterystyce Toruńczyka, który był dla niego sporym autorytetem. Według Kratki dowódca PSBS potrafił wprowadzić bardzo dobrą atmosferę do jednostki. Dzięki temu wedle wspomnień przyszłego funkcjonariusza w PSBS można było spokojnie wykonywać pracę polityczno-wychowawczą. Kratko relacjonował: „Wychowanie, które otrzymywali w Batalionie i praca, która się tam odbywała była pracą bardzo kolektywną. I jak już wspominałem, nie ilość pogadanek, czy ilość przerobionego materiału decydowało o poziomie pracy, ale żywość dyskusji. Dyskusji o tym jaka będzie ta przyszła Polska, dyskusji o tym, jak powinny być rozwiązane poszczególne problemy polityczne. [...] W trakcie takiej dyskusji ujawniano często niesłuszne poglądy, które krytykowano i dochodzono do jakichś rozwiązań”¹²⁹.

Wedle raportu Toruńczyka do 21 marca 1944 r. wszyscy oficerowie polityczno-wychowawczy odbyli ponad 200 różnego rodzaju pogadanek, lekcji itd. Były one odpowiednio ubarwione komunistyczną propagandą. Oprócz tego, przynajmniej tak wynika ze wspomnień oficerów w PSBS, w jednostce tej nie prowadzono topornej indoktrynacji. Starano się bowiem rozmawiać i przekonywać do skrajnie lewicowych idei, ale jednocześnie pozwalano na obchodzenie świąt, w tym Bożego Narodzenia, prowadzono działalność publicystyczną poprzez druk gazetki *Do boju*, ale także starano się aktywizować żołnierzy pod względem artystycznym¹³⁰.

¹²⁵ Anna Mekler-Rubinstein (ur. 29 V 1914 – zm. 19 II 1979) – żołnierz PSBS, oficer sztabu KBW; AIPN, MSW, sygn. 0329/54, t. 1–3, Akta personalne Anny Mekler.

¹²⁶ Stanisław Wolański (ur. 10 I 1918 – zm. 25 III 1987) – działacz komunistyczny, żołnierz Armii Czerwonej i PSBS oraz KBW. Zastępca dyrektora Departamentu III MBP, komendant główny MO; AIPN, MSW, sygn. 0193/758, Akta personalne Stanisława Wolańskiego.

¹²⁷ AAN, ZRDRR, sygn. R-176, Relacja Anny Rubinstein, Warszawa, 14 V 1966 r., 72.

¹²⁸ Ibid., Relacja Stanisława Wolańskiego, Warszawa, 14 V 1966 r., 13.

¹²⁹ Ibid., 37–38.

¹³⁰ Kister, *Pretorianie*, 56.

W oddziale partyzanckim „Jeszcze Polska nie zginęła”

W maju 1944 r. Armia Czerwona weszła w głąb terytorium przedwojennej II Rzeczypospolitej Polskiej. Tym samym m.in. Lubelszczyzna zaczęła stanowić bezpośrednie zaplecze sił niemieckich wycofujących się na Zachód. Jak zauważył Krzysztof Juszczyk, obszar ten, który pokryty był gęstymi lasami, doskonale nadawał się do działań partyzanckich¹³¹.

Wobec tego wszystkie polskie komunistyczne oddziały partyzanckie, które działały na obszarze wschodniej Polski, zostały podporządkowane Polskiemu Sztabowi Ruchu Partyzanckiego (dalej: PSzRP). Do zadań tej organizacji należało tworzenie, a następnie zrzut na tyły wojsk niemieckich grup dywersyjnych, które szkolone były przez PSBS, także podporządkowany PSzRP¹³².

Dowódca PSzRP gen. bryg. Aleksander Zawadzki¹³³ 6 czerwca 1945 r. zatwierdził kadre oficersko-dowódczą PSBS. Wśród kilkudziesięciu oficerów, którzy zgodnie z jego rozkazem mieli piastować funkcje kierownicze, nie było Józefa Kratki¹³⁴. Politruk, będący już wówczas kapitanem, został skierowany do innego zadania. W połowie 1944 r. wszedł do grupy oficerów, którzy mieli zostać przerzuceni na Lubelszczyznę i pokierować działaniami zgrupowania partyzanckiego „Jeszcze Polska nie zginęła”¹³⁵, dowodzonego przez płk. Roberta Satanowskiego¹³⁶.

Ugrupowanie to zostało sformowane na przełomie 1942 i 1943 r. na Wołyniu i było podporządkowane odpowiednikowi PSzRP z Ukrainy tzn. Ukraińskiemu Sztabowi Ruchu Partyzanckiego. Tym samym oddział

¹³¹ Krzysztof Juszczyk, „Zgrupowanie partyzanckie «Jeszcze Polska nie zginęła» (wrzesień 1943–sierpień 1944)”, *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Społeczno-Humanistyczne. Historia* 21, z. 167 (1986): 162.

¹³² Jan Świerczyński, „Polski Sztab Partyzancki”, *WPH* 27, nr 1 (1963): 67.

¹³³ Aleksander Zawadzki (ur. 16 XII 1899 – zm. 7 VIII 1964) – działacz komunistyczny, szef Wydziału Wojskowego KC KPP, żołnierz Armii Czerwonej i 1 DP im. Tadeusza Kościuszki. Później był zastępcą ds. polityczno-wychowawczych 1 Armii „ludowego” WP, a także zastępcą ds. polityczno-wychowawczych Naczelnego Dowódcy „ludowego” WP. Szef Centralnego Biura Komunistów Polski. Członek Biura Politycznego KC PPR/PZPR, wicepremier, przewodniczący Rady Państwa PRL; Janusz Mokrocz, *Aleksander Zawadzki – działacz komunistyczny i wojewoda śląski (1945–1948)* (Katowice – Warszawa: Wyd. IPN, 2017).

¹³⁴ AAN, Polski Sztab Partyzancki, sygn. 219/VIII/7, Rozkaz nr 014, b.m., 1 V 1944 r., 19–20.

¹³⁵ Czesław Dęga, *Z dziejów zgrupowania partyzanckiego „Jeszcze Polska nie zginęła”* (Warszawa: Wyd. Bellona, 2008), 141.

¹³⁶ Robert Satanowski (ur. 20 VI 1918 – zm. 8 VIII 1997) – student Politechniki Warszawskiej. Dowódca oddziału partyzanckiego „Jeszcze Polska nie zginęła”. Oficer „ludowego” WP. Po odejściu z armii poświęcił się muzyce. Został dyrygentem i kierował m.in. Państwową Filharmonią w Bydgoszczy; „Satanowski Robert”, archiwum.teatr Wielki.pl, dostęp kwiecień 25, 2023, <https://archiwum.teatr Wielki.pl/baza/-/o/robert-satanowski/174539/20181>.

Satanowskiego podlegał Sowiecom i walczył przede wszystkim z armią niemiecką. Ponadto „Jeszcze Polska nie zginęła” podejmowała również działania zbrojne przeciwko Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów.

Kratko trafił do tego oddziału w maju 1944 r. Po latach wspominał: „Muszę stwierdzić, że już w tym czasie istniała wokół tych oddziałów [„Jeszcze Polska nie zginęła”] atmosfera jakiejś niejasności. [...] I trzeba tu nie dwuznacznie [*sic!*] powiedzieć, że oficerów 1 Armii do oddziałów Satanowskiego posłano nie przypadkowo i nie przypadkowo wszystkie stanowiska zastępców do spraw politycznych zostały obsadzone przez ludzi z batalionu szturmowego. Chodziło o to, by poprzez aparat polityczny wpływać na właściwą linię rozwoju ugrupowania”¹³⁷. Jest zatem niemal pewne, że Zawadzki, a także inni wysocy oficerowie PSzPR, nie ufali Satanowskiemu, który nie był członkiem partii komunistycznej, choć jego żołnierze walczyli pod rozkazami sowieckimi od 1943 r. Z tego powodu postanowili wysłać tam m.in. Kratkę, aby „czuwał” nad odpowiednim, politycznym obliczem tego zgrupowania. Zresztą, jak sam po latach stwierdził, sztab PSBS nie do końca wiedział, czego może się po żołnierzach Satanowskiego spodziewać¹³⁸.

Kratko pierwszy raz spotkał się z Satanowskim w maju 1944 r., gdy pojechał prowadzić z nim rozmowy nt. oficerskiego wsparcia jego ugrupowania. Po odbytej naradzie kapitan ustalił z Toruńczykiem listę oficerów, którzy mieli zasilić zgrupowanie Satanowskiego. Jak się okazało, ludzie ci obsadzili funkcje politruków w poszczególnych pododdziałach, a Kratko objął stanowisko zastępcy dowódcy „Jeszcze Polska nie zginęła” i odpowiadał za działalność polityczno-wychowawczą zgrupowania¹³⁹.

Kratko wraz z innymi ludźmi wyznaczonymi do służby politycznej w zgrupowaniu Satanowskiego zostali zrzućeni na teren Lubelszczyzny w nocy z 1 na 2 czerwca 1944 r.¹⁴⁰ Z braku źródeł trudno jest zrekonstruować jego ówczesną działalność. Według Juszczyka politrucy tacy jak Kratko prowadzili m.in. intensywną akcję propagandową wśród żołnierzy Batalionów Chłopskich, z którymi kontakt nawiązały oddziały Satanowskiego. Ideologiczne pogadanki miał wygłaszać przede wszystkim bohater niniejszego opracowania¹⁴¹.

¹³⁷ AAN, ZRDRR, sygn. R-57, Relacja Józefa Kratki, Warszawa, 29 VI 1960 r., 2.

¹³⁸ *Ibid.*, 9.

¹³⁹ *Ibid.*, 2–3.

¹⁴⁰ Kister, *Pretorianie*, 165.

¹⁴¹ Juszczyk, *Zgrupowanie partyzanckie*, 167.

W Komendzie Głównej Milicji Obywatelskiej

W zgrupowaniu „Jeszcze Polska nie zginęła” Kratko przebywał do drugiej połowy lipca 1944 r. Wówczas oddziały sowieckie, w wyniku operacji brzesko-lubelskiej, opanowały Lubelszczyznę i zajęły m.in. Lublin.

Satanowski rozpoczął wtedy rozmowy nt. przyszłości dowodzonego przez siebie zgrupowania. Planowano, że komendant oddziału zostanie dowódcą mającej się uformować 8 DP, a jego żołnierze zostaną z automatu wcieleni do tej jednostki¹⁴². Wedle relacji Kratki Satanowski miał mu zaproponować dalszą współpracę. Dowódca chciał, aby kapitan kontynuował swoją dotychczasową działalność, piastując w 8 DP stanowisko jego zastępcy ds. polityczno-wychowawczych. Ostatecznie Kratko odmówił Satanowskiemu i został wcielony do specjalnej grupy operacyjnej¹⁴³, na której czele stał ówczesny pełnomocnik dowództwa 1 Armii „ludowego” WP Ochab¹⁴⁴. Zresztą do tej grupy skierowano także starszego brata Józefa – Zygmunta¹⁴⁵, który w okresie II wojny światowej również przebywał na Wschodzie, a od stycznia 1944 r. był oficerem oświatowym w PSZ w ZSRS.

Grupa Ochaba przyjechała najpierw do Chełma, gdzie miała przygotować siedzibę dla utworzonego w Moskwie Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego (dalej: PKWN). Po zrealizowaniu tego celu żołnierze mieli pełnić funkcje łączników pomiędzy dowódcami sowieckimi z poszczególnych oddziałów a administracją PKWN.

Bardzo szybko okazało się jednak, że powyższe założenia nie mogły zostać zrealizowane, ponieważ administracja PKWN dopiero się organizowała. W związku z tym dowodzona przez Ochaba grupa została wysłana do zdobytego przez Sowietów Lublina. Tam zorganizowała kolejną siedzibę dla PKWN, a także tworzyła warunki pracy dla Miejskiej i Wojewódzkiej Rady Narodowej w Lublinie¹⁴⁶. Zygmunt Kratko wspominał: „Jak wyglądała ta organizacja władzy. Zebrano po prostu wszystkich razem i tow. Ochab polecał ty pójdziesz organizować milicję, ty pójdziesz organizować zaopatrzenie, ty przemysł, ty związki, w ten sposób ludzi na miejscu przydzielono i trzeba było powiedzieć, że to zdecydowało w przyszłości o pracy bardzo

¹⁴² Ibid., 172.

¹⁴³ AAN, ZRDRR, sygn. R-57, Relacja Józefa Kratki, Warszawa, 29 VI 1960 r., 9.

¹⁴⁴ Maciej Łochowski, „Co wydarzyło się w Lublinie na przełomie lipca i sierpnia 1944 roku? Przyczynek do dziejów politycznych Polski”, *Dzieje Najnowsze* 52, nr 4 (2019): 61, <https://doi.org/10.12775/DN.2019.4.03>.

¹⁴⁵ AAN, CK PZPR, sygn. 4824, Ankieta dla aktywu partyjnego Zygmunta Kratki, 4 IV 1949 r., 13.

¹⁴⁶ Henryk Stańczyk i Stefan Zwoliński, *Wojsko Berlinga i Żymierskiego 1943–1945* (Warszawa: Wyd. Rytm, 2015), 88.

wielu ludzi¹⁴⁷. Niestety nigdzie nie znalazłem informacji, czy w tej grupie znajdował się Józef Kratko. Biorąc jednak pod uwagę jego późniejsze losy, zapewne brał udział w formowaniu oddziałów Milicji Obywatelskiej (dalej: MO).

Grupa Ochaba została formalnie rozwiązana 14 września 1944 r.¹⁴⁸ Niemniej poszczególni jej oficerowie jeszcze w sierpniu tr. byli przesuwani do mniejszych grup operacyjnych, które następnie zostały przerzucone do Białegostoku, Rzeszowa i Warszawy. Zadaniem tych oddziałów było przede wszystkim powoływanie organów samorządowych, tzn. miejskich i powiatowych rad narodowych. Ponadto miały one odpowiadać za tworzenie struktur szeroko rozumianej administracji, organizować kwatermistrzostwo, szkolnictwo, służbę zdrowia. Wydawały również zezwolenia na zajmowanie lokali, otwieranie restauracji czy też sklepów itd.

Zgodnie z rozkazem zastępcy Naczelnego Dowódcy WP Kratko przydzielony został do warszawskiej grupy operacyjnej¹⁴⁹, nad którą objął dowództwo¹⁵⁰ i wyjechał z nią do Otwocka. Tam organizowane były struktury MO na miasto stołeczne Warszawa. Zgodnie z decyzją komendanta głównego MO gen. Franciszka Józwiaka¹⁵¹ szefem MO w Warszawie został osławiony partyzant GL/AL Grzegorz Korczyński¹⁵². Jego zastępcą ds. polityczno-wychowawczych mianowano natomiast Kratkę¹⁵³.

W tamtym okresie Kratko został awansowany do stopnia majora¹⁵⁴. Ponadto jeszcze pod koniec sierpnia 1944 r. złożył podanie o przyjęcie do PPR¹⁵⁵. Specjalna komisja rozpatrująca tego typu sprawy zaopiniowała jego wniosek pozytywnie¹⁵⁶.

¹⁴⁷ AAN, ZRDRR, sygn. R-26, Relacja Zygmunta Kratki, b.m., b.d., b.p.

¹⁴⁸ „Rozkaz zastępcy Naczelnego Dowódcy WP o rozwiązaniu Grupy Operacyjnej zarządu polityczno-wychowawczego 1 armii WP i nowym przydziale służbowym oficerów polityczno-wychowawczych tej grupy”, w *Organizacja i działania bojowe*, 4:349–351.

¹⁴⁹ Ibid., 349.

¹⁵⁰ AAN, CK PZPR, sygn. 18.677, Kwestionariusz Józefa Kratki, b.m., 27 VIII 1944 r., 7.

¹⁵¹ Franciszek Józwiak (ur. 20 X 1895 – zm. 23 X 1966) – działacz komunistyczny, szef sztabu GL/AL, komendant główny MO, członek Biura Politycznego PPR/PZPR, prezes Najwyższej Izby Kontroli; Zenon Jakubowski, „Józwiak Franciszek”, *Słownik biograficzny*, 2:738–740.

¹⁵² Grzegorz Korczyński (ur. 17 VI 1915 – zm. 22 X 1971) – dąbrowszczak, żołnierz GL/AL, pomocnik ministra bezpieczeństwa publicznego, więzień stalinowski. Po 1956 r. pełnił funkcje m.in. szefa Zarządu II SG oraz wiceministra obrony narodowej; Aleksander Kochański, „Korczyński Grzegorz”, *Słownik biograficzny*, 3:292–293.

¹⁵³ AIPN, MSW, sygn. 0193/6976, Przebieg służby Józefa Kratki, b.d., b.m., 48.

¹⁵⁴ Ibid.

¹⁵⁵ AAN, CK PZPR, sygn. 18.677, Podanie Józefa Kratki do Centralnego Biura Polskich Komunistów, 27 VIII 1944 r., 10.

¹⁵⁶ Ibid., Decyzja komisji ws. Józefa Kratki, b.m., b.d., 11.

W MO Kratko służył do połowy 1946 r. W tym czasie był nie tylko zastępcą komendanta wojewódzkiego, ale też brał udział w organizowaniu struktur tej formacji w woj. warszawskim. Ważniejszy jest jednak fakt, że już w połowie listopada 1944 r. przeniesiono go do Komendy Głównej (dalej: KG) i mianowano inspektorem krajowym w Inspektoracie KGMO¹⁵⁷. Decyzja ta, przynajmniej tak się wydaje, biorąc pod uwagę ciąg wydarzeń, była pokłosiem narady, jaka została zorganizowana przez kierownictwo PPR 10 listopada 1944 r. W jej trakcie Józwiak został skrytykowany za nieprzeprowadzenie kadrowej czystki w podległej sobie formacji, do której został zobowiązany kilka tygodni wcześniej. Szefostwu Resortu Bezpieczeństwa Publicznego, któremu MO podlegała, nie podobały się zbyt bliskie relacje, wynikające ze służby w GL/AL, wielu wysokich rangą i stopniem funkcjonariuszy MO¹⁵⁸. Po jej zakończeniu przygotowano projekt rezolucji, w którym nakazano m.in. utworzenie specjalnego pionu czyli Inspektoratu KGMO, który miał zajmować się kontrolą i inspekcją poszczególnych struktur terenowych tej instytucji¹⁵⁹. Kolejnym krokiem było utworzenie tego pionu i postawienie na jego czele głównego bohatera niniejszego opracowania, czyli Kratki. Miało to miejsce 15 listopada 1945 r.¹⁶⁰

Po nominacji major bardzo szybko zabrał się do pracy i już 22 listopada 1944 r. przygotował raport adresowany do I sekretarza KC PPR Władysława Gomułki, w którym poddał krytyce działalność najważniejszych, istniejących wówczas pionów KGMO, tj. gospodarczego, organizacyjnego, personalnego, śledczego. Ogólnie rzecz ujmując, zarzucił im ogromny chaos i nieład w działaniu, brak spójnej polityki oraz całkowite nieistnienie łączności pomiędzy centralą a terenem. Pochlebne recenzje zebrał tylko Zarząd Polityczno-Wychowawczy, z którego Kratko się wywodził. Ponadto oficer skrytykował również samego Józwiaka, stwierdzając:

„Aparat kierowniczy to jest jeden tylko człowiek: generał [Józwiak – P.Sz.]. Generał koncentruje w swoim ręku wszystko. Przyjeżdżający z prowincji zgłaszają się we wszystkich sprawach do generała. W najdrobniejszych sprawach musi być decyzja generała [...] Gdy nie ma generała, nic nie można załatwić, bo tylko jego decyzja jest ważna [...]

¹⁵⁷ AIPN, Rozkazy personalne kierownika Resortu Bezpieczeństwa Publicznego, sygn. 00342/3, Rozkaz nr 23, b.m., 17 XI 1944 r., 109; AIPN, MSW, sygn. 0193/6976, Przebieg służby Józefa Kratki, b.m, b.d., 48.

¹⁵⁸ Piotr Majer, *Milicja Obywatelska 1944–1957. Geneza, organizacja, działalność, miejsce w aparacie władzy* (Olsztyn: Wyd. Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2004), 63–69.

¹⁵⁹ Zenon Jakubowski, *Milicja Obywatelska 1944–1948* (Warszawa: Wyd. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988), 87.

¹⁶⁰ Majer, *Milicja Obywatelska*, 462.

Wnioski: [...] Jeżeli nie można zmienić stylu pracy generała, należy generała zmienić¹⁶¹.

Powyższy raport nie był jedynym krytycznym wobec Józwiaka i kierowanej przez niego instytucji. Podobny do niego dokument przedstawił Leonard Borkowicz¹⁶², czyli zastępca Józwiaka. Ostatecznie jednak pomimo całej masy zarzutów i przedstawionych problemów komendant główny MO utrzymał swoje stanowisko.

Kratko natomiast od początku 1945 r. zaczął zgodnie ze swoimi kompetencjami kontrolować terenowe jednostki MO. Na przykład w połowie stycznia tr. stanął na czele grupy operacyjnej, która wyjechała do Krakowa. Tam według rozkazu Józwiaka miał wspomóc komendanta wojewódzkiego MO w organizacji struktur¹⁶³. Kilka tygodni później, na początku lutego, major wizytował jednostki MO na Kielecczyźnie, w Małopolsce i na Mazowszu¹⁶⁴.

Jak się okazało, wykonywana przez niego praca została doceniona przez przełożonych, gdyż w maju 1945 r. został awansowany do stopnia podpułkownika¹⁶⁵, a 1 czerwca objął funkcję szefa Inspektoratu KGMO¹⁶⁶. Udało mu się to osiągnąć pomimo krytyki, jaką wysunął w kierunku swojego szefa. W lipcu 1945 r. Kratkę przeniesiono na Śląsk, gdzie rozpoczął służbę na stanowisku szefa Komendy Wojewódzkiej MO w Katowicach.

Zakończenie

Fragment życiorysu Kratki, który został przedstawiony w tym opracowaniu, jest reprezentatywny dla pewnej grupy oficerów aparatu bezpieczeństwa żydowskiego pochodzenia. Ludzie ci związali się z ruchem komunistycznym już w okresie II Rzeczypospolitej. W tamtym czasie piastowali

¹⁶¹ „Pismo J. Kratki do sekretarza KC PPR Władysława Gomułki”, w Piotr Majer, *Milicja Obywatelska w systemie organów władzy PRL (zarys problematyki i źródła)* (Toruń: Wyd. Adam Marszałek, 2003), 119–120.

¹⁶² Szerz. zob. Katarzyna Rembacka, *Komunista na peryferiach władzy. Historia Leonarda Borkowicza (1912–1989)* (Szczecin-Warszawa: Wyd. IPN, 2020), 188–204. Leonard Borkowicz (ur. 4 I 1912 – zm. 26 X 1989) – działacz komunistyczny, oficer „ludowego” Wojska Polskiego, zastępca ds. polityczno-wychowawczych komendanta głównego MO, wojewoda szczeciński, ambasador Rzeczypospolitej Polskiej w Czechosłowacji, prezes Centralnego Urzędu Kinematografii.

¹⁶³ AIPN, Rozkazy personalne kierownika Resortu Bezpieczeństwa Publicznego, sygn. 00342/3, Rozkaz nr 44, b.m., 17 I 1945 r., 109.

¹⁶⁴ Ibid., Rozkaz nr 59, b.m., 2 II 1945 r., 142.

¹⁶⁵ „Rozkaz personalny nr 12 z dn. 2 maja 1945 r.”, w „*Bijące serce partii*”. *Dzienniki Personalne Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego*, red. Andrzej K. Kunert i Rafał Stolarski, t. 1, 1945–1947 (Warszawa: Wyd. Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, 2001), 27.

¹⁶⁶ AIPN, MSW, sygn. 0193/6976, Przebieg służby Józefa Kratki, b.m., b.d., 48.

rozmaite stanowiska na bardzo różnych szczeblach komórek partyjnych. Po wybuchu II wojny światowej, narażeni na śmierć ze względu na swoje pochodzenie, wyjechali z tej części Polski, która okupowana była przez niemieckiego najeźdźcę i przybyli do ZSRS. Tam próbowali przetrwać, imając się różnych zajęć. Część z nich pracowała m.in. w kołchozach i kopalniach. Inni zostawali żołnierzami Armii Czerwonej bądź też służyli w sowieckich oddziałach partyzanckich. Tego zaszczytu, z punktu widzenia bohatera niniejszego tekstu, on sam nie dostąpił. Został natomiast w 1941 r. skierowany do PSZ tworzonych na terenie ZSRS i dowodzonych przez gen. Andersa. Tam nie wytrwał jednak zbyt długo. Przeszkadzały mu jednoznaczne, antykomunistyczne poglądy zdecydowanej większości żołnierzy tej armii. Postanowił zatem wraz z kilkoma partyjnymi towarzyszami opuścić wojska Andersa. Ostatecznie trafił do 1 DP im. Tadeusza Kościuszki, gdzie został oficerem politycznym. Tę samą funkcję piastował także w PSBS oraz oddziale „Jeszcze Polska nie zginęła”. Wreszcie pod koniec 1944 r. znalazł się w MO.

Życiorys Kratki odzwierciedla dzieje wielu podobnych mu ludzi, którzy stali się fanatycznymi komunistami. Bez względu na to, jaki los ich spotkał, przyszli oficerowie aparatu bezpieczeństwa Polski Ludowej byli całkowicie lojalni wobec skrajnie lewicowej idei. Ich wierność pozostała niezachwiana tak w okresie II Rzeczypospolitej, jak i w czasach II wojny światowej, a także bezpośrednio po niej. Tak było w przypadku Kratki, a także wspomnianych wcześniej Fuksa, Gadomskiego czy też Konara.

Bibliografia

Archiwalia

Archiwum Akt Nowych

Centralna Kartoteka Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej

Polski Sztab Partyzancki

Zbiór akt osobowych działaczy ruchu robotniczego

Zbiór relacji działaczy ruchu robotniczego

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej

Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w Warszawie 1956–1990

Rozkazy personalne kierownika Resortu Bezpieczeństwa Publicznego

Zbiór akt personalnych żołnierzy Ludowego Wojska Polskiego

Archiwum Zespołu Państwowych Szkół Muzycznych nr 4 im. Karola Szymanowskiego w Warszawie

Akta osobowe byłych pracowników szkoły

Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego

Kolekcja Teczek Akt Personalnych

Российский государственный архив социально-политической истории

Р. 496: Коминтерн, ИККИ, Компартия Польши

Akty prawne

Dziennik Ustaw RP 1936, nr 1, poz. 1.

Opracowania

- Anduła, Kamil. *1. Warszawska Brygada Pancerna im. Bohaterów Westerplatte na froncie (1943–1945)*. Warszawa: Wyd. Tetrakon, 2015.
- Bagieński, Witold. *Wywiad cywilny Polski Ludowej w latach 1945–1961*. T. 1. Warszawa: Wyd. Instytutu Pamięci Narodowej, 2017.
- Bargiełowski, Daniel. *Konterfekt renegata*. Warszawa: Wyd. Rytm, 2013.
- Bargiełowski, Daniel. *Po trzykroć pierwszy. Michał Tokarzewski-Karaszewicz. Generał broni, teozof, wolnomularz, kapłan Kościoła liberalnokatolickiego*. T. 1–3. Warszawa: Wyd. Rytm, 2000–2002.
- Blum, Ignacy. „Wstęp”. W *Organizacja i działania bojowe Ludowego Wojska Polskiego w latach 1943–1945. Działalność aparatu polityczno-wychowawczego*. T. 4. Red. Ignacy Blum, 10–16. Warszawa: Wyd. Ministerstwa Obrony Narodowej, 1963.
- Dęga, Czesław. *Z dziejów zgrupowania partyzanckiego „Jeszcze Polska nie zginęła”*. Warszawa: Wyd. Bellona, 2008.
- Dubiński, Waclaw, i Adam Dziurok. „Kadra kierownicza Urzędów Bezpieczeństwa w województwie śląskim w latach 1945–1947”. W *„Zwycząjny” resort. Studia w aparacie bezpieczeństwa 1944–1956*. Red. Kazimierz Krajewski i Tomasz Łabuszewski, 135–164. Warszawa: Wyd. Instytutu Pamięci Narodowej, 2005.
- Eisler, Jerzy. *Siedmiu wspaniałych. Poczet pierwszy sekretarzy KC PZPR*. Warszawa: Wyd. Czarne i Czerwone, 2014.
- Fronczak, Jerzy. „Andrzejewski Leon”. W *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*. T. 1. Red. Feliks Tych, 80–81. Warszawa: Książka i Wiedza, 1978.
- Gadomski, Bogdan. „Gadomski Romuald”. W *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*. T. 2. Red. Feliks Tych, 163–164. Warszawa: Książka i Wiedza, 1987.
- Grobelski, Wojciech. *Generał brygady Ludwik Mieczysław Boruta-Spiechowicz (1894–1985)*. Warszawa: Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, 2010.
- Hass, Ludwik, et al., oprac. Stanisław Kalabiński, red. *Ruch zawodowy w Polsce. Zarys dziejów*. T. 2. 1918–1944, cz. 2, 1929–1944. Warszawa: Wyd. Instytut Zawodowy Związków Zawodowych, 1981.
- „Henryk Toruńczyk”. *Wojskowy Przegląd Historyczny* 37, nr 1 (1966): 397–398.
- Horoch, Emil. *Komunistyczna Partia Polski w województwie lubelskim w latach 1918–1938*. Lublin: Wyd. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1993.
- Iwińska, Stefania. „Grosz Wiktor”. W *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*. T. 2. Red. Feliks Tych, 387–388. Warszawa: Książka i Wiedza, 1987.
- Jakubowski, Zenon. „Józwiak Franciszek”. W *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*. T. 2. Red. Feliks Tych, 738–740. Warszawa: Książka i Wiedza, 1987.
- Jakubowski, Zenon. *Milicja Obywatelska 1944–1948*. Warszawa: Wyd. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988.
- Juszczyk, Krzysztof. „Zgrupowanie partyzanckie «Jeszcze Polska nie zginęła» (wrzesień 1943–sierpień 1944)”. *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Historia* 21, z. 167 (1986): 149–177.
- Kiernikowski, Paweł. *Miasto Chełm w okresie międzywojennym (1918–1939)*. Chełm: Wyd. Stowarzyszenie Rocznik Chełmski, 2007.

- Kister, Anna Grażyna. *Pretorianie. Polski Samodzielny Batalion Specjalny i Wojska Wewnętrzne 18 X 1943 – 26 III 1945*. Warszawa: Wyd. IPN, 2010.
- Kochański, Aleksander. „Kasman Leon”. W *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*. T. 3. Red. Feliks Tych, 112–114. Warszawa: Wyd. Muzeum Niepodległości, 1992.
- Kochański, Aleksander. „Korczyński Grzegorz”. W *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*. T. 3. Red. Feliks Tych, 292–293. Warszawa: Wyd. Muzeum Niepodległości, 1992.
- Kochański, Aleksander. „Kowalski Aleksander”. W *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*. T. 3. Red. Feliks Tych, 355–357. Warszawa: Wyd. Muzeum Niepodległości, 1992.
- Kowalczyk, Elżbieta. „Struktura Komitetu Warszawskiego KPRP/KPP”. W *Komuniści w międzywojennej Warszawie*. Red. Elżbieta Kowalczyk. Warszawa: Wyd. Instytutu Pamięci Narodowej, 2014.
- Kozłowski, Czesław, oprac. *Słownik organizacji młodzieżowych w Polsce 1918–1970*. Warszawa: Wyd. Iskry, 1971.
- Kunert, Andrzej Krzysztof, i Rafał Stolarski, red. „Bijące serce partii”. *Dzienniki Personalne Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego, 1945–1947*. T. 1. Warszawa: Wyd. Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, 2001.
- Kurtyka, Janusz, i Jacek Pawłowicz. *Generał Leopold Okulicki 1898–1946*. Warszawa: Wyd. IPN, 2010.
- Ławnik, Józef. *Represje policyjne wobec ruchu robotniczego 1918–1939*. Warszawa: Wyd. Książka i Wiedza, 1979.
- Łochowski, Maciej. „Co wydarzyło się w Lublinie na przełomie lipca i sierpnia 1944 roku? Przyczynek do dziejów politycznych Polski”. *Dzieje Najnowsze* 52, nr 4 (2019): 51–73. <https://doi.org/10.12775/DN.2019.4.03>.
- Majer, Piotr. *Milicja Obywatelska 1944–1957. Geneza, organizacja, działalność, miejsce w aparacie władzy*. Olsztyn: Wyd. Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2004.
- Majer, Piotr. *Milicja Obywatelska w systemie organów władzy PRL (zarys problematyki i źródła)*. Toruń: Wyd. Adam Marszałek, 2003.
- Malko, Samuel. „Robotnicze Bataliony Obrony Warszawy”. W *Komuniści. Wspomnienia o Komunistycznej Partii Polski*. Red. Leonard Borkowicz, Halina Bułhakowska i Henryk Jabłoński, 586–594. Warszawa: Wyd. Książka i Wiedza, 1969.
- Markert, Wojciech. *Generał broni Władysław Anders 1982–1970*. Warszawa: Wojskowe Centrum Edukacji Obywatelskiej, 2012.
- Markowa, Edwarda. „Sprawozdanie z działalności Polskiego Samodzielnego Batalionu Specjalnego”. *Wojskowy Przegląd Historyczny* 31, nr 2 (1964): 343–360.
- Materski, Wojciech, et al., red. *Katyń. Dokumenty zbrodni. Losy ocalałych lipiec 1940 – marzec 1943*. T. 3. Warszawa: Wyd. Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, „Trio”, 2001.
- Mokroczy, Janusz. *Aleksander Zawadzki – działacz komunistyczny i wojewoda śląski (1945–1948)*. Katowice – Warszawa: Wyd. IPN, 2017.
- Monasterska, Teresa. „Kratko Załman-Zygmunt”. W *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego*. T. 3. Red. Feliks Tych, 427. Warszawa: Wyd. Muzeum Niepodległości, 1992.

- Nawrocki, Zbigniew. *Zamiast wolności. UB na Rzeszowszczyźnie 1944–1949*. Rzeszów: Instytut Europejskich Studiów Społecznych, 1998.
- Pałka, Jarosław. „Ludowe Wojsko Polskie na froncie. Czyn zbrojny armii Berlinga i Żymierskiego jako element strategii politycznej Moskwy”. W *W drodze do władzy. Struktury komunistyczne realizujące politykę Rosji Sowieckiej i ZSRR wobec Polski (1917–1945)*. Red. Elżbieta Kowalczyk i Konrad Rokicki, 471–490. Warszawa: Wyd. IPN, 2019.
- Pindel, Kazimierz. *Obrona Narodowa 1937–1939*. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1979.
- Петров, Никита. *Кто руководил органами госбезопасности 1941–1954. Справочник*. Москва: Международное общество „Мемориал” – Издательство „Звенья”, 2010.
- Rembacka, Katarzyna. *Komunista na peryferiach władzy. Historia Leonarda Borkowicza (1912–1989)*. Szczecin – Warszawa: Wyd. IPN, 2020.
- Rutkowski, Tadeusz. *Adam Bromberg i „encyklopedyści”*. Karta z dziejów inteligencji w PRL. Warszawa: Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, 2010.
- Rutkowski, Tadeusz. „Żołnierz, renegat, więzień, historyk. O biografii Kazimierza Rosen-Zawadzkiego”. *Klio Polska. Studia i materiały z dziejów historiografii polskiej XIX–XX wieku* 6 (2012): 111–112.
- Schatz, Jaff. *Pokolenie. Wzlot i upadek polskich Żydów komunistów*. Warszawa: Wyd. Żydowskiego Instytutu Historycznego im. Emanuela Ringelbluma, 2020.
- Stańczyk, Henryk, i Stefan Zwoliński. *Wojsko Berlinga i Żymierskiego 1943–1945*. Warszawa: Wyd. Rytm, 2015.
- Sumiło, Mirosław. „Komunistyczny Związek Młodzieży w międzywojennej Warszawie”. W *Komuniści w międzywojennej Warszawie*. Red. Elżbieta Kowalczyk, 95–110. Warszawa: Wyd. IPN, 2014.
- Sumiło, Mirosław. *Roman Zambrowski 1909–1977. Studium z dziejów elity komunistycznej w Polsce*. Warszawa: Wyd. IPN, 2014.
- Sumiło, Mirosław. „Wspomnienia Romana Zambrowskiego z Międzynarodowej Szkoły Leninowskiej w Moskwie (1929–1931)”. *Komunizm. System – ludzie – dokumentacja* 1 (2012): 163–210.
- Świerczyński, Jan. „Polski Sztab Partyzancki”. *Wojskowy Przegląd Historyczny* 27, nr 1 (1963): 65–96.
- Wawer, Zbigniew, et al., oprac., Andrzej Suchitz, red. *5 Kresowa Dywizja Piechoty 1941–1947. Zarys dziejów*. Londyn: Fundusz Pomocy Wdowom, Sierotom i Inwalidom 5 Kresowej Dywizji Piechoty, 2012.
- Wierzbicki, Marek. „Sowiecka polityka ekonomiczna na ziemiach wschodnich przedwojennej Polski (tzw. Zachodniej Ukrainie i Zachodniej Białorusi) w latach 1939–1941”. *Pamięć i Sprawiedliwość* 14, nr 8/1 (2009): 201–236.
- Zbiniewicz, Fryderyk. *Armia Polska w ZSRR. Studia nad problematyką pracy politycznej*. Warszawa: Wyd. Ministerstwa Obrony Narodowej, 1963.

Internet

- „Dymitrow Georgi”. Encyklopedia PWN. Dostęp kwiecień 25, 2023. <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Dymitrow-Georgi;3895372.html>.
- „Luksemburg Rozalia”. Ipsb.pl. Dostęp kwiecień 18, 2023. <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/rozalia-roza-luksemburg-1870-1919-teoretyk-socjalizmu-dzialacz#text>.

„Satanowski Robert”. Archiwum.teatr Wielki.pl. Dostęp kwiecień 25, 2023. <https://archiwum.teatr Wielki.pl/baza/-/o/robert-satanowski/174539/20181>.

STRESZCZENIE

Paweł Sztama, Podpułkownik Józef Kratko w przedwojennym ruchu komunistycznym, wojsku i Komendzie Głównej Milicji Obywatelskiej (1914–1945)

Józef Kratko urodził się w 1914 r. w robotniczej rodzinie żydowskiej. W młodym wieku związał się z ruchem komunistycznym, był działaczem kilku młodzieżowych organizacji, m.in. Komunistycznego Związku Młodzieży Zachodniej Ukrainy. Po uzyskaniu matury wyjechał do Warszawy, gdzie przez rok kształcił się w Państwowym Konserwatorium Muzycznym. Jednocześnie rozpoczął działalność w Komunistycznej Partii Polski. Za swoją nielegalną w II Rzeczypospolitej aktywność był kilkakrotnie zatrzymywany przez policję.

Po wybuchu II wojny światowej Kratko wziął udział w kampanii polskiej, a następnie wyjechał do ZSRS. Tam do 1942 r. był m.in. nauczycielem muzyki. Po ataku Niemiec na ZSRS został przez Komintern skierowany do tzw. Armii Władysława Andersa, gdzie miał prowadzić działalność agitacyjną. Ostatecznie z wojska tego odszedł i w 1943 r. zaciągnął się do tworzonej przez komunistów 1 Dywizji Piechoty im. Tadeusza Kościuszki. Tam służył w różnych oddziałach, np. w Polskim Samodzielnym Batalionie Specjalnym. W 1944 r. został zrzucony na obszar okupowanej Polski i dołączył jako oficer polityczno-wychowawczy do Zgrupowania „Jeszcze Polska nie zginęła”. Po opanowaniu wschodniej Polski przez oddziały Armii Czerwonej Kratko został przyjęty do pracy w Komendzie Głównej Milicji Obywatelskiej.

Słowa kluczowe: Aparat bezpieczeństwa, Armia Andersa, Armia Berlinga, Komunistyczna Partia Polski, Komunistyczny Związek Młodzieży Polski, komuniści, Milicja Obywatelska, oficerowie polityczni, Polski Samodzielny Batalion Specjalny, Zgrupowanie „Jeszcze Polska nie zginęła”, Związek Patriotów Polskich

SUMMARY

Paweł Sztama, Lieutenant Colonel Józef Kratko and his Role in the pre-War Communist Movement, the Army and the Headquarters of the Citizens' Militia (1914–1945)

Józef Kratko was born in 1914 to working-class Jewish parents. At a young age he became involved with the communist movement and was an activist in several youth organizations, including the Communist Youth Union of Western Ukraine. After graduating from high school, he left for Warsaw where he studied for a year at the State Music Conservatory. During this period, he became an active member of the Communist Party of Poland and was imprisoned several times by the authorities for conducting illegal activities.

At the outbreak of World War II Kratko took part in the Polish campaign, after which he fled to the Soviet Union where he worked predominantly as a music teacher. After the Germans attacked the Soviet Union in 1941 Kratko was sent by the Comintern to serve with the so-called Władysław Anders' Army, where he was supposed to conduct agitation activities. He left this unit in 1943 and enlisted in the 1st Tadeusz Kosciuszko Infantry Division that was created by the communists. His role involved serving in various units, e.g. the Polish Independent Special Battalion. In 1944, he parachuted into occupied Poland and joined the „Jeszcze Polska nie zginęła” Organization as a political and educational officer. After the Red Army took over eastern Poland, Kratko was hired to work at the Headquarters of the Citizens' Militia.

Keywords: security apparatus, Anders' Army, Berling's Army, Communist Party of Poland, Communist Youth Union of Poland, communists, Citizens' Militia, political officers, Polish Independent Special Battalion, the „Jeszcze Polska nie zginęła” Organization, Union of Polish Patriots

ZUSAMMENFASSUNG

Paweł Sztama, Oberstleutnant Józef Kratko in der kommunistischen Vorkriegsbewegung, in der Armee und im Hauptquartier der Bürgermiliz (1914–1945)

Józef Kratko wurde 1914 in einer jüdischen Arbeiterfamilie geboren. Schon in jungen Jahren engagierte er sich in der kommunistischen Bewegung und war Aktivist in mehreren Jugendorganisationen, darunter dem Kommunistischen Jugendverband der Westukraine. Nach dem Abitur ging er nach Warschau, wo er ein Jahr lang am Staatlichen Musikkonservatorium studierte. Zur gleichen Zeit wurde er in der Kommunistischen Partei Polens aktiv. Wegen seiner illegalen Aktivitäten in der Zweiten Polnischen Republik wurde er mehrmals von der Polizei verhaftet.

Nach dem Ausbruch des Zweiten Weltkriegs nahm Kratko am Polenfeldzug teil und ging anschließend in die UdSSR. Dort war er bis 1942 u. a. als Musiklehrer tätig. Nach dem deutschen Angriff auf die UdSSR wurde er von der Komintern in die so genannte Władysław-Anders-Armee geschickt, wo er agitatorische Aktivitäten durchführen sollte. Schließlich verließ er diese Armee und trat 1943 in die von Kommunisten aufgestellten 1. Tadeusz-Kościuszko-Infanteriedivision ein. Dort diente er in verschiedenen Einheiten, darunter in der Polnischen Unabhängigen Spezialbataillon. Im Jahr 1944 wurde er in das besetzte Polen abkommandiert und schloss sich der Gruppierung „Jeszcze Polska nie zginęła” als politisch-pädagogischer Offizier an. Nach der Einnahme Ostpolens durch die Einheiten der Roten Armee wurde Kratko in das Hauptquartier der Bürgermiliz übernommen.

Schlüsselwörter: Sicherheitsapparat, Anders-Armee, Berling-Armee, Kommunistische Partei Polens, Polnischer Kommunistischer Jugendverband, Kommunisten, Bürgermiliz, Politische Offiziere, Polnisches Unabhängiges Spezialbataillon, Gruppierung „Jeszcze Polska nie zginęła”, Bund Polnischer Patrioten